

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки
з українського мовознавства

ВИПУСК 19

Збірник наукових праць

Opera
in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 19

*145-річчю
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
присвячується*

Одеса
“Астропринт”
2010

ББК 81.031.4я5
З-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор)
д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора)
канд. філол. наук **А. П. Романченко** (відп. секретар)

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**
д-р філол. наук **М. І. Зубов**
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**
д-р філол. наук **І. М. Колегаєва**
д-р філол. наук **В. О. Колесник**
канд. філол. наук **М. М. Фащенко**
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**
д-р філол. наук **Є. М. Черноіваненко**

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
Протокол № 4 від 18 лютого 2010 року

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова ВАК України №2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — №2. — С. 74.

Збірник “Записки з українського мовознавства” зареєстровано у Державному комітеті телебачення і радіомовлення України.
Свідоцтво — Серія КВ № 8931 від 05.07.2004 р.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'367.332.7

О. І. Бондар

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИХ ЗОН ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У даній статті зроблено спробу схематично подати можливу концептуальну і формальнолінгвістичну еволюцію функціонально-семантичного поля темпоральності з прикладанням до історії української мови. Виділено сім основних етапів у розвитку семантичних зон темпоральності.

Ключові слова: темпоральність, часові зони, еволюція.

In this article the attempt to represent a possible conceptual and formal-linguistic evolution of functional-semantic field of temporality with application to Ukrainian language has been undertaken. Tenth basic stages of temporal semantic zones development has been distinguished.

Key words: temporality, tense zones, evolution.

В українській мові, як і в багатьох інших, у функціонально-семантичному полі (далі ФСП) темпоральності виділяються три семантичні зони: зона минулого, теперішнього, майбутнього, протиставлені за диференційно-семантичними ознаками (далі ДСО) порядку дії та дейксису. Становлення вказаних зон — значна проблема в мовознавстві, для розв'язання якої необхідні дослідження як загальнолінгвістичного спрямування з долученням антропологічних, історичних, соціологічних, психологічних і культурологічних даних щодо з'ясування становлення поняттєвої категорії часу, так і дослідження конкретних мов для встановлення процесу розвитку формальних засобів вираження.

У даній розвідці зроблено спробу накреслити схему можливої концептуальної і формальнолінгвістичної еволюції ФСП темпоральності з прикладанням останнього завдання до історії української мови.

Тернарна опозиція часових зон виникла протягом тривалого розвитку мови у зв'язку з розвитком суспільства і соціальним розвитком

людини. Видається незаперечним, що для дослідження змістового боку проблеми необхідно спиратися на головну засаду, яка визначала розвиток архантропа в напрямку до неоантропа і до сучасної людини, — засада “піднесення” мислення від конкретного до менш конкретного, від менш конкретного до абстрактного, від менш абстрактного до більш абстрактного.

У ФСП темпоральності найконкретнішою є зона теперішнього, власне теперішнього моменту мовлення, коли предикат безпосередньо співвідноситься з реальною дією в інтервалі часу, до якого належить момент мовлення. На змістовому рівні єдиним можливим підґрунтям для витворення тернарної опозиції часових зон є зона теперішнього. Первинною формою, стосовно якої встановлюється опозиція, теж є форма теперішнього часу [41; 15: 177; 39: 60]. Це впливає з самої логіки об’єктивного теперішнього. По суті, сповна реальним для людини є лише теперішнє. Все, що людина може сприймати, з чим вона може реагувати, взаємодіяти, — це об’єкти і процеси теперішнього. Реальність минулого і майбутнього є похідною від реальності теперішнього, адже вони не є стосовно теперішнього чимось таким, що перебуває “в собі”: минуле є завжди минуле деякого теперішнього, майбутнє є завжди майбутнє теперішнього, а не майбутнє “саме по собі” [32: 115]. Можна сказати, що ми схиляємося до динамічної концепції у трактуванні онтології часу [про динамічну, а також інші концепції див. 21]. Для актуального теперішнього не потрібно мислительного процесу абстрагування, узагальнення, що логічно поєднується з фактом наявності не тільки в антропоїдів, а й у нижчих мавп, собак, кішок, дельфінів і т. д. і навіть птахів наочно-дійового мислення, через те що воно здійснюється в тісному зв’язку з тією обстановкою, в якій відбувається їх предметно-перетворювальна діяльність [13: 59–60]. Для вільної ж практичної часової орієнтації обов’язкова наявність розвиненої мозкової зони Брока, що відповідає за темпоральну організацію граматичної інформації [38: 182]. Наочнообразне мислення первісної людини у ранню добу її існування, слід гадати, не набуло великого розвитку через брак широкої суспільної практики. Зрозуміло, що суспільний досвід людей цієї доби був незначним, він слабо пов’язувався з минулим і не розкривав перспектив у майбутньому. Первісна людина жила тільки в “теперішньому”, оскільки минуле тривало далі і не поступалося місцем теперішньому, майбутнє ж як доля відчувалося вже в теперішньому [31: 106–107].

І в нині відомих відсталих народностей слабко виражене як зберігання минулого досвіду, так і планування майбутньої діяльності [34: 93].

В результаті того, що події теперішнього мали різну тривалість, кут зору спостерігача міг змінюватися від часової точки до значного за обсягом інтервалу. Спочатку це навряд чи відображувалося в примітивній мові первісної людини, яка тільки фіксувала події і факти та констатувала деякі зв'язки між ними. З часом об'єктивна тривалість спричинила формування темпорального континууму у свідомості первісної людини. Саме суб'єктивна тривалість впливає на зміст пам'яті, соціальної перцепції та ін. процесів, зокрема на потребу в їжі [9: 28].

Вже в цей час у мові формується, поки що суто семантична, категорія часової локалізованості. Теперішнє поступово розширювало свої рамки. І хоч вони були досить широкими, проте кожна конкретна дія, процес займав не всю сферу теперішнього, а лише певну його частину. При цьому події ще впорядковувалися не за відношенням раніше/пізніше, а за відношенням включення, рідше перетину. Пам'ять первісної людини, звичайно, не була спроможна зафіксувати надовго велику кількість подій, тому об'єктивно давніші події стиралися в пам'яті і просто переставали існувати для індивіда.

Коли у мисленні первісної людини сталося розщеплення суб'єкта/об'єкта і предиката, в мові ще певний час предмет і дія виражалися нерозчленовано [18: 306–307]. Розрізнення предмета і дії уможливило в подальшому розрізнення дії і стану. Це був важливий крок до розчленування сфери теперішнього, особливо тоді, коли воно закріпилося в мові. На те, що цілком імовірним є існування в прадавній мові спочатку лише двох форм теперішнього часу (теперішній дії — теперішній стану), вказують дані стародавніх мов, які дійшли до нас у писемних пам'ятках, наприклад, санскриту. Так, основна функція перфекта у санскриті — це вираження стану — на відміну від процесу дії, що передавався формою теперішнього часу: *bibhaya* “він боїться”, *bhayaate* “він лякається”. Таким чином, за своїм походженням перфект — особливий різновид теперішнього часу, а не форма минулого часу [3: 278].

Звісна річ, відповідні мовні форми виникли пізніше. Хоч сфера реального теперішнього і була підвалиною для творення часів у мовній системі, неправильним було б твердження, що у прадавній мові існували форми теперішнього часу. Сама свідомість первісної людини

була спочатку фактично “позачасовою” [12: 106], а тому і час у мові ніяк не виражався. Не виражався він навіть з появою опозиції “дія — стан”. Якщо в цей час і існували якісь форми, то вони виражали саме вищевказану опозицію, а не темпоральність.

Однак тепер створювалися всі передумови для виникнення власне часової категорії у мові. Дія починає сприйматися не “сама в собі”, а як подія, внаслідок якої в матеріальній системі, в матеріальному світі щось відбулося за певний час, в певному місці, в силу певних причин. Подія виявляється переходом матеріальної системи з одного стану в інший [24: 11]. Причому, з одного боку, подія передбачає існування попереднього стану матеріальної системи і її наступного стану, який з’явиться після і внаслідок цієї події, і стан як елемент буття системи можна встановити, виділити лише завдяки події, в якій зникає один стан і виникає інший. З другого боку, сама подія є наслідком попередньої події і причиною наступної.

Це імперативно детермінує відображення відношень раніше/пізніше в мовній системі. Це ще не справжнє “розщеплення” теперішнього на часові сфери. Первісна свідомість лише фіксує дискретність реального часу і вказує на порядок виникнення дій і станів. Та це вже вищий ступінь розвитку відображення характеристик реального часу у мові. Тільки у зв’язку з появою можливості вишикувати всі події і стани за порядком їх актуалізації стає можливим і розвиток ідеї циклічності часу, що ґрунтується на періодичних повтореннях наявних ситуацій, на природних циклах. У пізнішу добу людські уявлення базувалися на циклічності часу [37: 335], що було характерним для землеробських, осілих суспільств, та на ідеї лінійно-просторового, маршрутного часу, характерного для скотарів-кочівників [25: 18].

Спочатку наступність/попередність мала просторовий характер як конкретніший, на що вказують, зокрема, деякі слова індоєвропейської генези, напр. **daǵē* означало спочатку ‘далеко в просторі’, а пізніше — ‘далеко в часі’ [5: 81].

Ні циклічність і лінійність архаїчних уявлень про час, ні їх просторовість, власне, ніяк не відображалися у примітивній граматичній системі мови. Спершу це відбивалося лише в лексиці. Причому циклічність архаїчної свідомості існувала тривалий час. Вона ще фіксується в найстародавніших писаних пам’ятках. Ідея “позачасового” буття чи нерухомого часу в ранній період існування первісної людини заступається іншою ідеєю — ідеєю циклічності часу, постійного руху по колу. Сюди можна віднести одне з найдавніших індуїстських

уявленнь про світові цикли (кальпи), що повторюються через кожні 4 млрд. 320 млн. років [37:Там же]. Звичайно, давнішими є цикли, побудовані на природних процесах: чергування світлої і темної частин доби, чергування пір року, місяців, років тощо, як життєво важливі. У слов'янських мовах ідея циклічності чітко простежується в слові *vertę, що походить із давнішого *vertmen і утворене від *vьrtěti 'вертїти, повертати' за допомогою суфікса -men.

Практична часова орієнтація з актуального теперішнього поступово поширюється спочатку лише на найближче майбутнє і недавнє минуле. За цими межами події сприймаються розпливчасто і слабко координовані в часі [12:106].

Первинна аспектуальна опозиція, що ґрунтувалася на ДСО акціональності / статальності, і спадціальний таксис, що ґрунтувався на ДСО раніше / пізніше спочатку в просторовому розумінні, стали щаблями до розчленування зони теперішнього і формування опозиції минуле — теперішнє, оскільки події минулого менш абстраговані, ніж події майбутнього. Минулі події — це первинно події, які відбувалися в теперішньому, так чи інакше, переживаючись людиною. Ставши подіями минулого, вони певний час залишаються у пам'яті людини. А нагромадження життєвого досвіду, без чого неможливим був поступ первісного людського суспільства, і собі, вимагає вже добре розвиненої довготривалої пам'яті.

Опозиція первинний перфект (теперішнє становості) — презент (теперішнє дії), яка була власне аспектуальною, трансформується в суто часову опозицію (власне) перфект — презент. Перфект починає вказувати не тільки на наявний стан, а й на минулу дію, внаслідок якої виник даний стан. Перфект навряд чи мав тут парадигматичне значення минулого часу, а виступав як певного роду теперішньо-минулий час: розмежування зон теперішнього і минулого було ще не чітким. Пізніше перфект, можливо, у певному контексті міг виступати з вказівкою на дію, що належить сфері суто минулого. Не випадково стосовно різних мов і стосовно однієї мови у різні періоди розвитку в поняття перфекта, що було введено стоїками у III–I ст. до н.е., вкладалося різне значення [15:176–185].

З плином часу пам'ять людей племінно-родового ладу збагачувалася найважливішими фактами, подіями, що відбувалися в минулому. Безумовно, що надзвичайно важлива подія залишалася в колективній пам'яті роду, проте вона виходила з зони часового кута зору і тому втрачала зв'язок із реальною часовою віссю, із реальним часом.

Нагромаджені у значній кількості найважливіші події і факти далекого минулого перетворювалися у події і факти міфу. Так формувалося поняття про сферу минулого, на якій ґрунтувався весь нагромаджений досвід. І це було минуле не в нинішньому розумінні: воно протиставлялося теперішньому як сакральне реальному. Існували ніби дві часові сфери — сфера реального і сфера сакрального. Реальним часом завжди було теперішнє (і ближнє минуле, яке ще не достатньо з ним диференціювалося), минуле ж було завжди сакральним, належністю міфології [14: 28], історичним часом роду. Стародавні греки осмислювали час теж у двох аспектах: конкретний час, *καίρος*, і міфологічний час як рухомий образ вічності [17: 215].

Сакральне минуле сприймалося у свідомості людини інакше, ніж близьке минуле (теперішньо-минуле), а отже, вимагало й особливого, окремого вираження в мові. Не виключено, що така форма мала аористичнотипне значення. Таким чином, первинний аорист з'явився за перфектом.

Первинний аорист відрізнявся від перфекта тим, що вказував лише на минулу дію, безвідносно до стану.

На цій стадії розвитку мовного часу сформувалася спеціалізована часова опозиція первинний аорист, як відображення сакрального часу (минулого) — презент, як відображення реального часу. Своєю чергою, сфера реального часу вже була роздвоєна і визначалася опозицією перфект — презент (передтеперішній — теперішній). Але симетрії “минуле — майбутнє” ще не існувало, як не існувало ще й розуміння місця теперішнього у відзначеній опозиції часів [8: 173]. Людина шукала себе в минулому і в майбутньому. Культ предків — передчуття і сурогат особистого безсмертя. Міф зливає минуле з майбутнім і закріплює їх злиття в теперішньому [17: 211].

Наступним етапом було перенесення впорядкованих подій скалярного часу на векторну вісь. У зв'язку з цим події минулого перестають відноситися до сфери сакрального часу, починаючи співвідноситися з теперішнім за ДСО, що нагадує ДСО порядку дії і дейксису. Утворюється опозиція минуле — неминуле, що ґрунтується на контрадикторних відношеннях.

Що далі ми відходимо від найдавнішого етапу формування ФСП темпоральності, то все менш однозначним для різних мов було це формування. На даному етапі формою минулого міг стати і перфект, який розщепився на дві форми, з яких одна повністю втратила вказівку на стан, а отже, і зв'язок із теперішнім, і стала позначати мину-

лу імперфективну дію. Що такий шлях виникнення форми минулого можливий, вказує Т. Барроу [3:278]. Минуле ж сакральне, можливо, починає вказувати на давно минулу дію, яка залишається поза часо-вою віссю.

Врешті-решт сакральне минуле, значною мірою переставши бути сакральним, теж займає місце на часовій осі з модифікованим значенням, що наближалось до аористичного. В такий спосіб формувалася опозиція минуле — неминуле, а в межах минулого — аорист / імперфект / перфект. Водночас удосконалювалися аспектуальні значення.

Знову ж таки, тут треба зробити застереження про особливий вищевказаної темпоральної опозиції у порівнянні з сучасним періодом. Її хронотипність мала лише віртуальний характер, ґрунтуючись на реальній спціальності. У мовах примітивних народів просторові поняття заступають часові, змішуються з ними досить часто. Це відзначають багато вчених, зокрема, ще В. Гумбольдт [11: 207–208]. Гадаємо, що це притаманно будь-якому первісному суспільству, де абстрактність мислення не досягла потрібного рівня, і спричинено об'єктивною взаємопов'язаністю простору і часу, існуванням єдиного часо-просторового континууму.

Часова ідея цього періоду визначалася просторовими ознаками, як і сам часовий вектор, що теж мав спціальнотипний характер. У стародавніх єгиптян минуле пов'язується з заходом, майбутнє і теперішнє — зі сходом. А поняття про час передається ієрогліфом ☉ — “сонце” і “дорога” [17: 210–211]. Людина стоїть на дорозі подій і фактів, яка разом із ними рухається повз нерухому людину. Події і факти, що зафіксувала свідомість людини на цій “дорозі” першими, переходять до сфери минулого. Тому події і факти, які вже “минули” людину, ставляться попереду, що й значить: відносяться у минуле. Через те в Київській Русі (X–XIIIст.) минуле асоціювалося не з тим, що попереду людини, як це вважає Р. А. Будагов [8: 173], і не з тим, що попереду, безвідносно до положення суб'єкта [16:200–201], а з тим, що людина першим (раніше) фіксувала. Саме попередність фіксації створювала в середньовічній уяві просторову векторну вісь, “дорогу”, у якій був початок (“перед”), а кінець губився десь вдалині. Ця дорога відчувувалася від досвіду людини і розглядалася такою, що існує іманентно. Яскравим прослідком такого колишнього положення речей є ст. — сл. *прѣжде*, рос. *прежде* (← *perdje), що означає ‘попереду’. Те саме можна сказати і про укр. *попередній*, хоч зараз воно більше пов'язане з таксисним значенням.

Еволюція зон ФСП темпоральності тривала від прямого отождивення часового і просторового векторів до метафоричного перенесення просторових ознак на часові, тим більше, що онтологічно час і простір — взаємопов'язані форми існування матерії. Часове починає глибше розрізнятися з просторовим. На дану добу суб'єкт уже не мислить відірвано від “дороги-часу”, а ставиться на ній у точку “тепер”, і це “тепер” протиставляється як минулому, так і майбутньому. Утворюється справжня часова опозиція теперішнє — нетеперішнє, що ґрунтується на контрадикторних відношеннях.

Існує дєйктична точка “тепер” суб'єкта, від якої відлягають події в минуле чи в майбутнє. Реальність існування в ті часи опозиції теперішнє — нетеперішнє добре підтверджується формами сучасних слов'янських мов, зокрема української, в якій лексичні засоби вираження минулого і майбутнього часу тісно пов'язані між собою, протиставляючись сфері теперішнього: *далекий* може означати ‘дуже давній’ і ‘прийдешній’, *колись* — ‘у минулому’ і ‘у майбутньому’, *тоді* — ‘у минулому’ і ‘у майбутньому’ і т. ін.

Попередня опозиція (минуле — неминуле) не занепадає, а існує паралельно. Звичайно, в різних мовах домінантною була та чи інша опозиція, можлива також їх тимчасова рівноправність.

Щойно описаний етап був перехідним. З одного боку, засоби вираження часу набувають хронотипного змісту, з іншого боку, вони ще зберігають міцні зв'язки з просторовими, від яких походять. Так, у давньоруських писемних пам'ятках поряд із великою кількістю зафіксованої лексики на позначення дат, часових відтинків і навіть деяких загальних назв типу *веремя*, *вѣкъ*, *годъ*, *часъ* практично не було лексем із значенням часових сфер. Для передачі віднесеності часової тривалості до однієї з часових сфер, головним чином, до сфери минулого, використовувалися дієслова руху, а конкретні відтинки часу позначалися прикметниками, вживаними на позначення розмірів і властивостей предметів, істот [23: 52]. Рік, що минув (минав), передавався як *лѣто минувше*, *лѣто исходяче*; невеликий інтервал — *малъ часъ*, великий інтервал — *дълго время* тощо [23: 52–53]. Розміри предметів — це суто просторова характеристика, рух — це вже просторово-часова характеристика.

У пізній праслов'янській мові (II–VI ст.), а також у спільносхіднослов'янській і давньоукраїнській мові опозиція теперішнє — нетеперішнє виражалася переважно лексичними засобами, а опозиція минуле — неминуле — граматичними: з одного боку, система минулих

часів (перфект, аорист, імперфект, плюсквамперфект), з іншого — форми теперішньо-майбутнього часу.

Щоправда, в цей час розпочинається сполучення двох типів контрадикторних відношень і витворення контрарних відношень. Так, крім форми теперішньо-майбутнього часу, простої форми, яка безперечно, була найдавнішою формою майбутнього часу [4: 261], виникають складені, аналітичні форми (майбутній I і майбутній II), що вказуючи на майбутній час, не можуть вказувати на час теперішній (їх паралельного видового значення ми не торкаємося).

Розщеплення сфери теперішнього на зону власне теперішнього і майбутнього — останній етап формування сучасної тернарної системи. У багатьох мовах, в тому числі і розвинених, наприклад, японській [10: 137–138], цей процес не закінчився й досі.

Процес виділення сфери майбутнього у слов'янських мовах мав дві стадії. На першій стадії відбувалося переосмислення можливості виконання дії у реальну можливість, коли дія згодом буде виконана. Давні суфіксальні форми майбутнього часу на *-sje-* в слов'янських та інших індоєвропейських мовах сягають своїм корінням модальних форм, що виражали можливість [30: 285], в праіндоєвропейській мові не було форми майбутнього часу, як не було ще в мисленні тієї людини і самої ідеї майбутнього часу. Форма, що стане пізніше, можливо, в найостанніший період існування індоєвропейської прамови і тільки в частині її діалектів формою майбутнього часу, позначала модальну категорію [30: 288]. Це явище відоме не тільки індоєвропейським мовам і логічно впливає з самої онтологічної суті майбутнього як нереалізованої поки що можливості, яка з певною долею ймовірності може згодом стати реальністю [2: 86]. Процес переосмислення модальної форми в суто часову був тривалим. Пізньоіндоєвропейські форми майбутнього часу на *-sje-*, *-s-* занепали ще в ранньопраслов'янський період [22: 316]. Імовірно, це пов'язано з переформуванням системи виражальних засобів ФСП аспектуальності, з наявною асиметрією форм минулого і майбутнього часів.

На другій стадії почали розвиватися пізніші форми майбутнього часу в праслов'янській мові, коли ідея майбутнього вже існувала, хоч воно ще погано розрізнялося як із модальними значеннями, так і з семантикою теперішнього. Нові, аналітичні форми футурума творилися сполученням допоміжних дієслів із модальним значенням з інфінітивом або активним дієприкметником минулого часу на *-l-*. Спочатку конструкції типу *хочѣхъ писати*, *имѣхъ ходити*, як такі, що складаються

з окремих двох дієслівних форм, мали суто модальне значення. Час пов'язується на перших порах не з дієсловом як частиною мови, а з членом речення, присудком [20: 82]. З частковою втратою лексичного значення модальними словами утворюються нові форми дієслів — аналітичні форми майбутнього часу. Паралельно вони могли вказувати і на модальність.

Слід зауважити, що допоміжні дієслова *хочю, стану, иму, буду, начьну* і т.ін. лише за своєю лексичною семантикою були модальними, такими, що так чи інакше вказували на сферу майбутнього. За своєю ж граматичною формою — це були дієслова теперішнього часу. Поштовхом для їх відділення від інших форм теперішнього часу було значення доконаності дії. Основи теперішнього часу на *-je-, -i-* часто служать для вираження недоконаного виду, а основа теперішнього часу кореневого типу (і атематична), як правило, вказує на доконаний вид [19: 181]. Таким чином, маємо аспектуальні опозиції *дамь* (інф. *дати*) — *даѣж* (інф. *даяти*), *станж* (інф. *стати*) — *стаѣж* (інф. *стаяти*), *имж* (інф. *ѣти*) — *имамь* (інф. *имати*), *падж* (інф. *пасту*) — *падаѣж* (інф. *падати*) і т. д.

Щодо дієслова *боудоу*, то воно, як не без підстав вважають, було самостійною лексичною одиницею зі значенням майбутнього часу, пізніше суплетивно граматикалізовану як форма майбутнього часу від дієслова **бути* [33: 233–234].

Дещо пізніше ДСО доконаності / недоконаності дії стала розвиватися і в формах теперішнього часу, де вирішальну роль відігравала не суфіксація (тематичні голосні основ), а префіксація. Виникають видові опозиції *пишю* — *напишю, идоу* — *поидоу, творю* — *сътворю* і т. д. Футуральної семантики вони спочатку не мали, оскільки вона не підтримувалася, так як у аналітичних формах типу *станоу писати, боудоу ходилъ*, модальністю з непрямою або й прямою вказівкою на сферу майбутнього. Проте ці два ряди опозицій споріднювала ДСО доконаності / недоконаності дії.

Онтологічно теперішнє співвідноситься з процесом становлення, процесом розгортання, актуалізації дії, тому дія не може бути завершеною в момент “тепер”. Внаслідок того, що розвиток формальних засобів вираження постійно відстає від розвитку концептуальної сфери, мовні форми з їх семантикою зайшли в суперечність із реальними відношеннями та їх відображенням у мисленні. Це викликає переосмислення форм і, врешті-решт, їх диференціації та зміни семантики: за презентними формами недоконаного виду закріплюється значен-

ня теперішнього часу — за презентними формами доконаного виду закріплюється значення майбутнього часу. Так з'являються форми майбутнього простого.

Перебіг відокремлення форм майбутнього простого доконаного виду і теперішнього навряд чи можна вважати завершеним. Так, у нижченаведених реченнях часова кваліфікація дієслів становить певні труднощі: [Тоска] *Порою жалобно завоет и вновь умолкнет до поры* (А. Блок); *“Что-то я тебя, старичок, никак не разберу”*; *А інколи спинюсь біля баштана, І раптом закортить підкрастись тихо* (Б. Олійник). Це спонукає багатьох вчених розрізняти теперішній доконаний і майбутній доконаний [7: 29; 29: 629–630 та ін.] або вважати, що форми майбутнього простого можуть передавати і значення теперішнього [28: 247; 26: 158 та ін.]. Насправді, семантична суть форми теперішньо-майбутнього доконаного виду набагато складніша [Див. про це 6: 9–15].

У більшості романських і германських мов процес розщеплення майбутнього і теперішнього у формальних засобах вираження, мабуть, можна вважати закінченим [36: 36–37].

Таким чином, на останньому етапі відбувається поєднання бінарних семантичних опозицій минуле — неминуле (контрадикторні відношення) і теперішнє — нетеперішнє (контрадикторні відношення). Минуле починає протиставлятися і неминулому і теперішньому, а теперішнє — нетеперішньому і минулому. Неминуле / нетеперішнє виявляється третім членом опозиції — майбутнім. Так виникає сучасна тернарна опозиція минуле — теперішнє — майбутнє (контрарні відношення), яка тією чи іншою мірою представлена формальними засобами вираження. Минуле — це вже те, яке позаду, а майбутнє — те, що попереду (пор. рос. *предстоящий*). Поступово спеціальність часового концепту стирається настільки, наскільки час пов'язаний із простором. Реальний час починає розумітися не тільки як фізична величина. В ньому виділяються, крім фізичного, хімічний, біологічний, психофізичний і соціальний час відповідно до різних структурних рівнів організації матерії [1: 76].

Характер вираження часових зон ФСП темпоральності у сучасних мовах свідчить про те, що вони перебувають на різних етапах розвитку. Існують мови типу юрок (індіанські мови), де зовсім відсутні часові форми, які відрізнялися б формально [42: 32], існують мови типу яруро (індіанські мови) з зачатками формальних засобів (слова, що виконують роль часових часток), які мають ще виразно просторо-

вий характер [11: 207–208]. При цьому є рація вважати, що і часова семантика ще погано диференціюється. Слушне зауваження з цього приводу зробив О. О. Потебня: “Дві речі різні: в мові є дві однозвучні форми — одна для теперішнього, інша для майбутнього часу; і в мові немає форм ні для того, ні для іншого. У першому випадку сама мова доходить до свідомості розрізнення часів... у другому випадку розрізнення теперішнього і майбутнього часів (якщо воно не позначено інакше) може бути внесено в значення мови не з неї самої, а зі стороннього кута зору (наприклад, під кутом зору чужої мови)” [27: 115].

Є мови типу енецької (самодійські мови), в якій формальні засоби розвинені досить добре за відсутності справжнього семантичного поділу на часи [20: 78]. Мови типу японської формально розрізняють лише минуле і теперішнє, мови типу слов'янських мають розвинену систему форм, однак деякі форми парадигматично не розрізняють теперішній і майбутній час. І, нарешті, мови типу англійської та французької мають чітко розмежовану систему форм. Слід згадати і деякі мови, у яких сформувалося темпоральне розрізнення в межах однієї часової зони. Так, у ряді мов банту, наприклад, кікую, наявні три граматичні категорії на позначення зони минулого: негайне минуле, ближнє минуле і віддалене минуле [40: 166], можливо, це подальша перспектива розвитку для переважної більшості мов.

Отже, з перебігом розвитку семантичних зон ФСП темпоральності можна виділити сім основних етапів:

- 1) етап “нерозчленованого” часу з “нерухомим” теперішнім;
- 2) етап формування аспектуальної опозиції акціональність / статальність на розрізненні предметів дії і стану в нерозчленованому теперішньому;
- 3) етап формування спеціалізованої ДСО раніше / пізніше й опозиції первинний перфект — теперішнє дії, переважно циклічні інтерпретації часу;
- 4) етап формування опозиції реальний час, у якому протиставляються (власне) перфект — презент і сакральний час (минуле з аористичнотипним значенням);
- 5) етап формування віртуально хронотипних контрадикторних відношень першого типу “минуле — неминуле”, у межах минулого — аорист, імперфект, перфект;
- 6) етап формування віртуально хронотипних контрадикторних відношень другого типу “теперішнє — нетеперішнє” з паралельним існуванням опозиції “минуле — неминуле”;

7) розщеплення сфери теперішнього на презент і футур, утворення форм майбутнього часу на базі ФСП модальності.

Поєднання двох типів контрадикторних відношень і витворення хронотипної тернарної системи, побудованої на контрарних відношеннях. Занепад старих форм майбутнього часу і витворення нових, що розрізняються видом.

1. Абасов А. С. Оглы. Пространство и время, пространственно-временная организация // Вопр. философии. — 1985. — № 11. — С. 71—81.

2. Аскин Я. Ф. Проблема времени: Ее философское истолкование. — М.: Мысль, 1966.

3. Барроу Т. Санскрит. — М.: Прогресс, 1976.

4. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород: Закарпатоблвидав, 1960.

5. Бондар О. І. Відображення в темпоральній лексиці слов'янських мов розвитку уявлень стародавніх слов'ян про час // Розвиток духовної культури слов'янських народів: Зб. наук. праць — К.: Наук. думка, 1991. — С. 79—85.

6. Бондар О. І. Субполе перфектності і теперішній час доконаного виду у сучасній українській мові // Щорічні зап. з укр. мовознавства. — Одеса: ОДУ, 1996. — Вип.4. — С. 9—15.

7. Бондарко А. В. Система глагольных времен в современном русском языке // Вопр. яз. — 1962. — № 3. — С. 27—37.

8. Будагов Р. А. Язык — реальность — язык. — М.: Наука, 1983.

9. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К.: Наук. думка, 1984.

10. Головин И. В. Грамматика современного японского языка. — М.: МГУ, 1986.

11. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984.

12. Гуревич А. Я. Время как проблема истории культуры // Вопр. философии. — 1969. — № 3. — С. 105—116.

13. Ерахтин А. В., Портнов А. Н. О предпосылках возникновения человеческого мышления и языка // Филос. науки. — 1986. — № 1. — С. 55—64.

14. Косиченко А. Г., Нисанбаев А. Н. Формиране и развитие на категори-ята време в контекста на предметна дейност // Филос. мисъл. — София: БАН, 1986. — № 7. — С. 27—35.

15. Литвинов В. П. Движение теоретического понятия (на материале “перфекта”) // Методологические и философские проблемы языкознания и литературоведения. — Новосибирск; Каунас. — 1984. — С. 176—185.

16. Лихачев Д. С. “Слово о полку Игореве” и культура его времени. — Л., 1978.

17. Лобанок Э. С. Синкретизм мышления древних народов по данным их языков // Методологические проблемы анализа языка. — Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1976. — С. 207–222.
18. Марр Н. Я. По этапам развития яфетической теории. — М.; Л., 1926.
19. Мейе А. Общеславянский язык. — М.: Изд-во ин. лит-ры, 1951.
20. Мещанинов И. И. Глагол. — Л.: Наука, 1982.
21. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М.: Наука, 1990.
22. Нікулін Г. І. Відмінювання дієслів // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 310–334.
23. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К.: Наук. думка, 1992.
24. Онищенко В. Д. Про філософський статус понять стану і події: Автореф. дис. кандидата філос. наук. — К., 1993.
25. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996.
26. Петрухина Е. В. Функционирование презентных форм глаголов совершенного и несовершенного вида (с точки зрения взаимодействия глагольной категории вида и времени) в чешском языке в сопоставлении с русским // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 152–172.
27. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: Глагол. — М.: Просвещение, 1977. — Т. 4. — Вып. 2.
28. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971.
29. Русская грамматика. — М.: Наука, 1982. — Т. 1.
30. Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. — М.: Высшая школа, 1974.
31. Сафронов И. А., Синяков Ю. А. Время как условие и фактор общественного развития // Философские аспекты проблемы времени: Межвуз. сб. научн. трудов. — Л., 1980. — С. 104–117.
32. Трубников Н. Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения // Вопр. философии. — 1978. — № 2. — С. 111–121.
33. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. — М.: Наука, 1975. — Вып. 2.
34. Якушин Б. В. Происхождение человека и языка в процессе трудовой деятельности // Онтология языка как общественного явления. — М.: Наука, 1983. — С. 37–104.
35. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологические характеристики языков // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. — М.: Наука, 1975. — С. 5–23.

36. Binnick Robert I. Time and the Verb: A Guide to Tense and Aspect. — N. Y., Oxford: OUP, 1991.

37. Filipcova B., Filipec J. Společnost a čas // Filozofický časopis. — Praha: ČAV, 1986. — Ročník XXXIV. — № 3. — S.333–349.

38. Friederici Angela D. The Temporal Organization of Language: Developmental and Neuropsychological Aspects // Communicating Meaning: The Evolution and Development of Language. — Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1996. — P. 173–186.

39. Ivănescu G. Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes // Mélanges linguistiques i publiés a l'occasion du VIIIe Congrès International des linguistes a Oslo, du 5 AU 9 AOUT 1957. — Bucarest, 1957. — P. 23–61.

40. Johnson Marion R. A unified temporal theory of tense and aspect // Syntax and Semantics: Tense and Aspect. — Vol.14. — London: Academic Press, 1981. — P. 145–175.

41. Kurylowicz J. Problemes de linguistique indo-europeene. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk: PAN, 1977.

42. Robins R. H. The Yurok Language: Grammar, text, lexicon // University of California Publications in Linguistics. — Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1958. — Vol. XV.

УДК 811.161.2'36'37

А. П. Романченко

ФУНКЦІЇ КВАНТИТАТИВНОЇ НЕРІВНОСТІ ТА АДЕКВАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про дві функції зони компаральності, про семантичні типи квантитативної нерівності та засоби їх вираження в межах функціонально-семантичного поля компаративності.

Ключові слова: порівняння, функція, компаратив, семантичний варіант.

Speech goes in article about functions of zone of comparality, semantic variants and means of expressions in functional-semantic field of comparativity.

Key words: comparison, function, comparative, semantic variants.

Семантичною основою ступенів порівняння є кількісна оцінка міри ознаки. Безумовно, параметр міри притаманний не будь-якій ознаці, а тільки такій, яка допускає кількісні зміни. Динамічна ознака передбачає градування. Хоч градуйованість і є необхідною умо-

вою зміни за ступенями порівняння, проте недостатньою. Так, Е. Сепір вважає, що градуватися може все, що допускає квантифікацію: предмети, дії, ознаки предметів і ознаки дій [11:44–45]. Однак, аналізуючи категорію ступенів порівняння, щоразу зауважують, що змінюватися за ступенями порівняння можуть тільки якісні прикметники, співвідносні з ними прислівники і слова категорії стану.

У наукових працях неодноразово зазначалося, що ступені порівняння теоретично можливі від будь-якого якісного прикметника. Найновіші дослідження свідчать про те, що ступені порівняння можуть утворюватися не від усіх якісних прикметників. Із 8 300 власне-якісних прикметників, зафіксованих “Словником української мови” в 11-ти томах, лише половина здатна утворювати ступені порівняння [5: 9].

Квантитативну нерівність у сучасній українській мові виражають грамами вищого ступеня порівняння. Семантика компаратива окреслюється як відносна різниця між двома порівнюваними предметами за ступенем притаманної їм ознаки. Така різниця конкретизується у двох варіантах: перевищення стандарту і недосягнення стандарту. Перевищення та недосягнення стандарту фіксують некореферентні і кореферентні компаративи. Некореферентними є компаративи за умови порівняння різних предметів чи явищ, напр.: *Вечорами заходитиму — вони для мене такі довгі, а ночі ще довші... (О. Коломієць)*. Кореферентними є компаративи, якщо порівнюється той самий предмет у різні моменти часу та/або в різних умовах, тобто об’єкт і стандарт порівняння збігається, напр.: *...зелено-сонячний світ не зникав і вночі, лиш набирав інших барв, ставав щільнішим, насиченішим... (П. Загребельний)*.

Квантитативна нерівність характеризується певними семантичними підтипами.

Перевищувальний компаратив констатує більшу міру вияву ознаки в одного її носія порівняно з іншим. Цей семантичний підтип реалізується за умови порівняння двох різних предметів. Значення перевищення ознаки стосовно типової ознаки називають нормативно-градуальним [12], релятивно-перевищувальним [4], об’єктним [2]. Нерівність ознак їх носіїв виражає компаратив у таких висловленнях: *Він — один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... (І. Багряний); Дивне щастя і ще дивніша воля, отримана такою ціною (П. Загребельний)*. Особливістю названого семантичного підтипу є наявність у реченні звичайного прикметника, який називає ознаку

першого предмета, і грамеми вищого ступеня порівняння в прикметника, який називає ознаку другого предмета.

Нерівність ознак двох різних предметів також виражають речення, у яких використано тільки форму компаратива: *...перехиливши питво, пішов на другу, холоднішу половину хати...* (М. Стельмах); *Федорові своєму передайте, боротися з ним не буду, він сильніший* (О. Коломієць). Рідкісним випадком перевищувального компаратива є конструкція, у якій порівнюються різні ознаки за мірою їх вияву в того самого носія: *Чомусь більше суворий, аніж веселий* (О. Гончар).

Точковий компаратив вказує на більшу міру вияву ознаки в того самого її носія в певний момент порівняно з іншим періодом (найчастіше — порівняно з минулим). Нерівність ознаки того самого предмета в різні моменти часу називають суб'єктивним, оскільки в такому разі йдеться про порівняння, пов'язане лише з одним суб'єктом, ознака якого подається в часовій перспективі [2].

Два різних стани того самого суб'єкта відділені певним часовим інтервалом: *Ваша величність, ви сьогодні ще прекрасніші* (П. Загребельний); *Ще в більшому відчаї будуть вони завтра, коли від'ясніє ніч своїми місячними серпанками...* (О. Гончар). На різницю в часі вказують слова з темпоральним значенням: *сьогодні, вчора, завтра, зараз*.

Певним часовим інтервалом або різними умовами відділені два різних стани того самого предмета в реченнях із сполучником *ніж*, напр.: *Стан — гірший, ніж під час чуми* (В. Барка); *Взагалі роль кожного бійця в гірських умовах виростала набагато більше, ніж це було в умовах рівнин* (О. Гончар).

Процесний компаратив виражає поступову зміну інтенсивності ознаки: зростання, спадання або чергування зростання і спадання. Процесний підтип характеризують як релятивно-динамічне значення компаратива. Компаратив набуває такого значення після зв'язок і десемантизованих дієслів *бути, ставати, робитися* тощо [4:40]: *Він наче аж постарів, глухішим став голос* (О. Коломієць). Такого ж значення надають компаративу інтенсифікатори *ще/іще*: *...стала ця жінка тепер для нього ще загадковішою і неприступнішою* (П. Загребельний); *...він постає між ними в ще привабливішому світлі, стає для кожного з них ще дорожчим* (О. Гончар). Ретроспективні інтенсифікатори вказують на те, що розрив у мірах вияву ознаки незначний [3:11], що в попередній момент часу об'єкт мав певну ознаку, але меншою мірою. Тривалість може підкреслюватися словами *все, з кожним днем* або поворотом компаратива.

Нормативний компаратив реалізується в конструкціях, у яких об'єкт порівняння і стандарт порівняння — це той самий предмет. Таке значення компаратива називають релятивно-нормативним [4:40]. Імплицитна норма ознаки, визначена пресупозиціями суб'єкта мовлення, є основою порівняння в подібних конструкціях із згаданим компаративом: *А тобі, Данилку, десь треба безпечнішого місця шукати (М. Стельмах)*. До цього семантичного підтипу відносимо висловлення, у яких компаратив має значення “узагальненого перебільшення” [12:73]: *О, будь обережніший... (О. Гончар)*.

Нормативний компаратив може реалізуватися в конструкціях із сполучником *ніж*: *Ніч випала холодніша, ніж звичайно, — з вологістю і пронизливим вітром... (В. Барка)*; *Христина довше, аніж треба, розглядає одяганку, а мати довше звичайного мовчить... (М. Стельмах)*. На типівість ситуації вказують слова *звичайно, звичайний, треба, зазвичай*, використовувані в підрядній частині прикомпаративно-об'єктних складнопідрядних речень нерозчленованої структури.

Компаратив, який вказує на більшу міру вияву ознаки у зіставленні не з одним якимось предметом чи особою, а з певною їх сукупністю [3:11] має значення не стільки порівняльне, скільки видільне: *А чого ви, тату, й досі не спите? — жаліє старого тендітніший серед братів Данило (М. Стельмах)*. Видільне значення неможливе для аналітичних форм компаратива.

Абсолютну нерівність виражає компаратив, який переважає мірою вияву ознаки невизначено велику або неосягну сукупність. Вона реалізується в прикомпаративних складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури із сполучником *ніж*, де стандарт порівняння названо словом *будь-де*: *...усе в цьому краю таке соковите, таке зелене: зеленіше, ніж будь-де! (О. Гончар)*; *До речі, у Каносі прекрасні парлаторіуми. Ліпші, ніж будь-де (П. Загребельний)*.

Два останні семантичні підтипи квантитативної нерівності характеризуються наявністю показників множини об'єктів порівняння або часових чи просторових меж, у яких відбувається порівняння, типу *в районі, у світі, в Україні, ніж будь-де*.

Аналітичні форми компаратива так само можуть виражати перевищувальну нерівність, процесну нерівність тощо, напр.: *Два роки без живого діла... зробили графа ще більш різким у своїх судженнях про вищий світ і ще більш упертим в прагненні до високої влади (П. Загребельний)*; *Повернувся він ще більш упрілий, чимось дуже заклопотаний... (О. Гончар)*.

Таким чином, до некорелюванних компаративів відносимо ті, які реалізують значення перевищувальної нерівності. Значення процесної, точкової, нормативної, видільної та абсолютної нерівності виражають корелюванні компаративи.

Під адеквативністю розуміємо значення компаратива, що вказує на більшу міру вияву ознаки в одного її носія порівняно з іншим, якому притаманний вищий ступінь конкретної ознаки [1: 210] і який є стандартом порівняння та займає правобічну позицію в компаративній структурі.

В основі порівняння лежать відношення роз'єднання, протиставлення. Предмет, який підлягає порівнянню, потрібно протиставити порівнюваному предметові. Цей протиставлений об'єкт у давніх мовах стояв у певному відмінку. В індоєвропейських мовах це був Ablatīv, а в слов'янських мовах відмінком порівняння є Genetīv. Із часом відмінок порівняння втратив свою чіткість, тому й підкріплюється прийменниками і сполучниками. У російській мові відмінок порівняння є продуктивним, в українській мові фіксується заміна відмінка порівняння конструкціями з прийменниками *від/од* чи сполучниками *ніж/як* (у значенні *ніж*).

Конструкції з агентом порівняння у формі родового відмінка в сучасній українській мові функціонують досить рідко, оскільки вони є або застарілими, або розмовними. Родовий відмінок як агент порівняння закріпився за певним колом якісних прикметників, які означають якості, що сприймаються безпосередньо органами чуття, а також виражають загальну емоційну оцінку, внутрішній стан істоти, якості її характеру, розумового складу, вікові ознаки, розмір предмета чи об'єм, напр.: *Експурсія їхня тоді розбрелася по острову, а там лобода татарська вища тебе (О. Гончар); Це не любов, а неясна тривога материнства приходила до неї раніше любові (М. Стельмах); ... кохання світило мені яскравіше сонця... (О. Коломієць).*

Агентів порівняння може бути й кілька або один і той же агент може мати різні властивості, напр.: *Розлога вербо, чому ти мені Миліша дуба, клена і берізки? (В. Симоненко); ... крадене щастя щедріше чесного... (М. Стельмах).* Зрідка агент порівняння має при собі поширювача, який його уточнює: *Не раз іще гостей з звірячими очима, що гірше татарви часів перегорілих, чекатиму до себе (М. Хвильовий).* Безприйменникова конструкція розглядається сучасною мовною свідомістю лише як своєрідний різновид прийменникової [3:11].

Компаративи в таких реченнях характеризуються модифікацією якісної ознаки в бік її інтенсивності або послаблення кількісного вияву. Порівняння як процес асоціації за подібністю і відмінністю передбачає зіставлення предметів та явищ за ступенем інтенсивності вияву ознаки в кожному з них [7:11]. Таку співвідносну міру ознаки відтворюють грамами вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. Природа ступеня порівняння полягає не лише в називанні ознаки, але й у вказівці на її кількісну визначеність, конкретне значення якої усвідомлюється тільки порівняно з іншим предметом, що має цю ознаку з іншим кількісним виявом.

Характерною особливістю речень із граменою вищого ступеня порівняння є наявність прийменника *від*, який вводить вказівку на агент порівняння. Агент порівняння у формі родового відмінка з прийменником *від*, як правило, не поширюється, а основою порівняння є прикметники на позначення зовнішніх чи внутрішніх властивостей, напр.: *Схоже на те, що слова були дурніші від думок (М. Стельмах); А вже змученість, дужча від нещастя, закрила її повіки (В. Барка)*. Іноді поширювач агента порівняння підсилює уточнення кількісного вияву ознаки: *Комарі ніколи не з'їдять його, бо він дуже великий і в сто разів сильніший від усіх комарів, що живуть на нашому болоті (В. Семеновко)*.

Із метою підсилення емоційності, переконання адресата, впливу на нього, мовець може вживати оказіональні форми прикметників, які позбавлені власне морфологічних і словотвірних засобів вираження міри та супровідних конотацій: *Та я тверезіший від вас усіх тверезих! (О. Коломієць); Залоскотаний тигр мертвіший від мертвого (Остан Вишня)*. У процес ступенювання в поетичному мовленні шістдесятників, як зауважує Л. А. Семеновко, втягаються якісні прикметники неповної парадигми, відносно-якісні і відносні прикметники, займенникові і порядкові прикметники, а також іменники [9; 10]. Суть категорії співвідносної інтенсивності “пов’язана з активізацією експресивно-конотативного потенціалу мовної одиниці, а за умови використання маркованих словоформ як конститuentів цієї категорії значно збільшується можливість передачі адресантом суб’єктивно-емоційних інтенцій” [8:115].

Первинним за походженням і стилістично маркованим є прийменник *од*, що досить рідко функціонує в аналізованих компаративних синтаксемах, напр.: *Що є чутніш од пісні перемоги! (П. Тичина); Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше — тільки у землі (П. Ти-*

чина). Залежно від інтенції адресанта, від ситуації мовлення така конструкція набуває відтінку урочистості, піднесеності або має відтінок зниженості. Інтерпретуючи те чи інше висловлення, адресат декодує його, враховуючи конситуацію спілкування.

Із таким же значенням у мовленні функціонують компаративні синтаксеми з прийменником *за* та знахідним відмінком іменника/займенника, іноді з прийменником *над* у сполученні із займенником *весь* у формі середнього роду в знахідному відмінку (*І правда, що на лихо собі дістав я цього наперстка — і все ж таки він дорожчий мені над усе на світі (І. Кочерга)*). Прийменник *від/од*, який сполучається з іменником у родовому відмінку, та прийменник *за*, який поєднується з іменником у знахідному відмінку, виступають у таких конструкціях як однакові за значенням і приблизно однакові за частотністю вживання, проте відрізняються стилістично. Стилiстична відмінність таких синтаксем полягає у виразному відтінку розмовності, напр.: *Стихія води, страшніша вона за вогонь... (О. Гончар)*; *Моя Ластівка прудкіша за вітер (О. Коломієць)*; *Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за сім мудреців П. Загребельний*). Як зазначає Ю. О. Карпенко, це новіші конструкції, які замінили собою порівняльні конструкції з родовим відмінком без прийменника [3:11].

Адресант має змогу за необхідності підсилювати значення адекватності. Виокремимо кілька способів такого підсилення порівняння на тлі протиставлення. Найпростішим сенсibilізатором є підсилювальна частка *ще*: *... собі ж запримітив у далекій Лісничівці коло Дніпра дівчину ще вродливішу за Ясенеvu доньку... (П. Загребельний)*. Лінійна контактна сенсibilізація виявляється при парцельованому повторі компаратива: *Збагніть, що заступ сильніший за меч!.. Сильніший!.. (О. Коломієць)*. Підсилення емоційної оцінки досягається адресантом за допомогою використання кількох однотипних конструкцій: *Імператриця сягнула найвище за всіх і самотніша за всіх (П. Загребельний)*. “Піком” сенсibilізації в аналізованих синтаксемах із кута зору адресанта є використання однокореневих слів: *Та Іван Антонович сам хитріший за всіх хитрих (О. Гончар)*; *Зліший за зло. Ненависніший за ненависть (П. Загребельний)*.

Функцію адекватності виражає компаратив у складнопідрядних реченнях із підрядними прикомпаративними, які виражають несхожість предметів, їх розбіжності. Семантична сфера таких синтаксем “окреслена досить чітко й вузько — несхожість, відмінність, більший чи менший вияв певної ознаки в об’єкті порівняно із суб’єктом”

[6:15]. Існує думка, з якою не можна не погодитися, що конструкції із сполучником *ніж* відрізняються від прийменникових тим, що в них підкреслюється однорідність предметів, ознаки яких порівнюються. Зіставлення тут ніби вишиковується в одну лінію, стає більш чітким і категоричним [3:11], напр.: *А в них населені пункти, здається, рідші, ніж у нас на Донбасі (О. Гончар)*. У подібних конструкціях встановлюється не просто аналогія між порівнюваними предметами, а й ступінь аналогічності.

Аналізовані речення виникли для синтаксичного вираження компаративного потенціалу граматичної категорії вищого ступеня. Форми вищого ступеня порівняння утворюють якісно-означальні прислівники, прислівники міри і ступеня, слова категорії стану та прислівники місця і часу. Напр.: *І правда про людину... існує довше, ніж сама людина (П. Загребельний)*; *Для митця невдоволення собою — скоріш норма, ніж відхилення (О. Гончар)*.

Смисловий елемент зіставлення може підсилюватися вживанням інтенсифікаторів типу *значно, набагато, незмірно, ще, удвічі, у два рази, у стократ* та ін., напр.: *... Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова (В. Симоненко)*; *Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболина (І. Багряний)*; *Проте даму тут обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі... (В. Підмогильний)*.

Прикметники у формі вищого ступеня порівняння дають змогу логічно виділити предмет, з яким щось порівнюється або зіставляється. Особливо відчутне логічне акцентування об'єкта порівняння в тому випадку, коли іменник називає предмет, який є постійним носієм ознаки, названої прикметником/прислівником, або є несумісним з ознакою, яку той виражає. Напр.: *...соняшники палахкотіли яскравіше, ніж тканина на ризах... (В. Барка)*; *Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення (В. Барка)*.

Агент порівняння може вводитися за допомогою сполучників *як* (у значенні *ніж*), *чим, аніж*, два останніх з яких мають розмовний відтінок, “з-за якого іноді прозирає і емоційна підкресленість” [3:11], напр.: *А це сало, воно добріше, чим куповане (О. Коломієць)*; *Та ж успіхи всі в нас — сильніші, як бурі... (П. Тичина)*. Такі синтаксими функціонують набагато рідше. Зрідка в мовленні наявна альтернативна ознака у формі вищого ступеня порівняння: *Отак і в сон щасливо влітала дівчина, де все було кращим або страшнішим, аніж у житті (М. Стельмах)*.

Серед виявлених випадків сенсифікації впливу адресанта на адресата для вираження функції адеквативності виокремимо такі: 1) уживання компаратива, який підсилює ознаку, названу раніше (*Вона (золота нога) важка для носіння. Ще важча, ніж служба в імператора... (П. Загребельний)*); 2) нагромадження кількох компаративних синтаксем (*Імператорові доводиться любити більше замки, ніж ситі города, воїнів більше, ніж купців, битви більше, ніж мир (П. Загребельний)*); 3) уживання експресивних оказіональних форм, утворених від прикметників, які не піддаються кількісним вимірам (*Від Чорного до Білого моря рядовішого, ніж я, не можна було знайти (О. Коломієць)*; *Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через що річ видавалася поглядом значно справжнішою, ніж доволишність... (В. Барка)*).

Найвиразнішими, але досить рідкісними є випадки, коли стандарт порівняння має яскраво виражену ознаку, міру якої все ж таки перевищує ознака об'єкта порівняння, напр.: *Воля в нас міцніш од сталікриці, і коріння наше — тільки у землі (П. Тичина)*; *Ой невістко наша жаданна... Ти ж нам солодша від меду. Йди до нас, голубко, на беседу. Ти ж нам ясніша за свічку... (І. Кочерга)*.

Стандартом порівняння можуть бути два поняття, напр.: *Він вибрав владу, бо вища за повноту життя й усміх жони гідність володаря (П. Загребельний)*. Основа порівняння в таких конструкціях, як правило, одна, рідко — дві: *В усьому Дорохтей був обережніший і скупіший за батька... (М. Стельмах)*. При компаративі можуть використовуватися певні конкретизатори, які вказують переважно на вік, розмір, напр.: *Що з того, що він у неї другий чоловік, що з того, що вона старша за нього на п'ять років... (М. Стельмах)*; *Євпраксія, хоч молодша за Генріха вдвічі, та й то відчувала, що ще день-два і вона не винесе більше урочистостей... (П. Загребельний)*; *Коли чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком, то це ще ніякий не дядько (М. Стельмах)*.

Отже, функція адеквативності реалізується в синтаксичних конструкціях, характерною особливістю яких є наявність при граемі компаратива службових слів *від, за, ніж* та синонімів, які вводять вказівку на агент, що є стандартом порівняння, або наявність іменника / займенника в родовому відмінку без службових слів.

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Сов. энциклопедия, 1966. — 607 с.

2. Ильенко С. Г. О значении простых форм степеней сравнения прилагательных в современном русском литературном языке // Ученые записки

Ленинградского педагогического института им. А. И. Герцена. — Л., 1957. — Т. 130.

3. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. — 1960. — № 1.

4. Качура О. В. Ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті // Мовознавство. — 1991. — № 1.

5. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1998. — 21 с.

6. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — О., 2003. — 20 с.

7. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2000. — 18 с.

8. Семененко Л. А. Ад'єктиви-морфостилеми категорії співвідносної інтенсивності ознаки у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2003. — Вип. 13.

9. Семененко Л. А. Відсубстантивні okazіональні компаративні морфостилеми у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2005. — Вип. 15.

10. Семененко Л. А. Лексико-граматичний клас ад'єктивів у поетичному мовленні (морфолого-семантичний, морфолого-словотвірний і структурний аспекти) // Записки з українського мовознавства. — О.: Астропринт, 2003. — Вип. 12.

11. Сэпир Э. Градуирование // Новое в зарубежной лингвистике. — М.: Прогресс, 1985. — Вип. XVI.

12. Шелякин М. А. О семантической структуре категории степеней сравнения прилагательных, ее частных значениях и морфологических формах // Ученые записки Тартуского государственного университета. Грамматические и лексико-семантические проблемы описания языка. Труды по русской и славянской филологии. — Тарту, 1983. — Вип. 651.

**ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ КАТЕГОРІЇ ПОТЕНЦІЙНОСТІ
ПРИ ВИРАЖЕННІ МОДАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ**

У статті проаналізовано функціональну взаємодію потенційності з функцією вірогідності. В своїй первинній функції модальні слова та предикативи становлять домінують полів можливості та необхідності, а у вторинній функції входять до складу периферії модальності вірогідності.

Ключові слова: модальність, необхідність, можливість, вірогідність.

There are the function interaction the potentiality from the function was analyse in article. In its primary function the verb of and modality predicative put the dominant of possibility and necessity fields and in second function inter in periphery of modality of probability.

Key words: modality, necessity, possibility, probability.

Особливе явище являє собою перетин функціонально-семантичних полів, що приводить до виявлення “загальних сегментів: перехідних зон” [1: 99; 7: 20]. Перехідні зони — не виняток із правила про членування цілого на частини, а закономірний вияв однієї з найважливіших особливостей польового структурування мови. Взаємодія полів ґрунтується на множині ознак мовних одиниць. За різноманітними ознаками мовна одиниця співвідноситься з різними поняттями, в результаті чого та сама мовна одиниця може входити до складу різних полів. І справді, процес актуалізації поняттєвих категорій ускладнюється тим, що засоби або одиниці одного рівня можуть переходити до сфери іншого рівня або виконувати невласливу їм функцію. Ці ускладнення пов’язані з тим, що модальність (а отже, й потенційність) за своєю природою неоднорідна і орієнтована на мовні одиниці різного рівня. При цьому рівень реалізації може не відповідати рівню орієнтації модального змісту [8: 47]. В мовознавстві модальні відношення передаються засобами взаємодії лексичного, граматичного та інтонаційного рівнів. Однак у процесі актуалізації модальних значень у відрізьку мовлення різнорівневі мовні засоби вступають між собою у відношення взаємоповнення, підпорядкування, нейтралізації, витіснення [9: 75–76]. Прикладом перетину полів через поліфункціональність їх елементів слугує вживання футуральних конструкцій української мови у

функції можливості/неможливості: *Попросиш у нього!* = у нього неможливо попросити.

Встановлення необхідності вивчення явища перетину підсистем мови, пізнання не тільки вузлів зосередження якісних розрізень мовних категорій, але й зон взаємодії становить одну з методологічних переваг функціонально-семантичного підходу до опису мови. Орієнтований на семантику мовних одиниць, даний підхід найбільше відповідає семіотичному уявленню про мову, оскільки знакова функція мови в процесі комунікації (віднесення мови до елементів досвіду) безпосередньо реалізується означуваним знаком, а не його означаючим. Перевага цього підходу полягає в тому, що увага дослідника зосереджена на вивченні відношень між різнорідними елементами, які взаємодіють при вираженні однорідних значень. У функціональних дослідженнях поняття функції має визначення, з одного боку, як здатність до виконання певного призначення (як прихований потенціал функціонування, що зумовлює межі та правила процесу функціонування даної одиниці), з іншого — як результат функціонування — реалізація, досягнута мета. Таке розуміння функції дозволяє послідовно розрізнити її і значення мовних одиниць. Якщо значення — це референційно-відображувальна спрямованість форми, то її конкретна функція в побудові сегмента мовлення може як збігатися зі значенням, так і не збігатися. Через те виділяють первинні і вторинні функції. При збігові реалізованої функції зі своєю потенційною функцією виступають первинні функції відповідних форм. Якщо реалізована функція не збігається з потенційною, говорять про вторинні функції форм. Форми, вже наявні в мові, одержують нові функції. Саме тому мова має потенційну властивість забезпечити вербалізацію будь-якого досвіду, в тому числі й інтуїтивного пізнання реальності [3: 35]. В сучасній науковій літературі [4: 29–30; 7: 19] виділяються три типи вторинних функцій: транспозиція, нейтралізація, десемантизація. Щоправда, крім первинних і вторинних функцій, виділяють також зони перехідності від первинних до вторинних функцій. Перехідні функції є реалізованими функціями, що відрізняються від потенційних неоднорядковими семами синтагматичної периферії. Існування перехідних функцій закономірно впливає зі спрямованості руху вторинних функцій, межею якого є нормативне парадигматичне значення, тобто первинна функція. Саме на одній з перехідних зон ми зосередимо нашу увагу в цій статті.

Між окремими полями у межах функціонально-семантичного поля модальності спостерігається взаємодія у зв'язку із поліфункціональністю елементів, які входять до цих полів.

Функція вірогідності визначає ступінь відповідності змісту висловлення дійсності. Усе залежить від того, як мовець оцінює повноту своїх знань про явища об'єктивної дійсності — зміст висловлення може передаватися як такий, що відповідає чи не відповідає дійсності: *В своїй сукупності набір найрепрезентативніших структурно-функціональних параметрів кожного блоку формує загальну метрику ландшафтного екостану* (М. Й. Рутинський). *Таким чином реалізується концепційно та методично цілісний еколого-ландшафтноцентричний підхід до розгляду екостанів ландшафтних районів у середньобагаторічному розрізі...* (М. Й. Рутинський). Такі висловлення розглядають як “імплицитно вірогідні” [11: 479] із значенням констатації, відповідно до якого визначають інші відтінки вірогідності. Модальне значення вірогідності, як правило, розглядають як різновид суб'єктивної модальності, оскільки основним засобом її вияву є модальні слова, які функціонують як вставні елементи висловлення. Часто дана модальність виокремлюється як самостійний тип і має назву “персуазивна” [10], модальність вірогідності, (реальності або констатації) [6: 95], модальність істинності [5], що виступає у всіх випадках, коли мовець подає висловлення як таке, що відповідає дійсності, безпосередньо відображає факти дійсного світу. Модальність вірогідності базується на висновкових значеннях і є результатом логічної операції умовиводу, побудованого за певними передумовами, доказова сила яких оцінюється за шкалою ймовірності. Шкала ймовірності являє собою семантичну безперервність з полюсами епістемічної можливості та епістемічної необхідності [13: 55; 2: 163].

Оцінка події як епістемічно можливої визначається тоді, коли мовець не має точних даних про ситуацію та шляхи її реалізації, бо не передбачає обставин, які б суперечили праву вибору одного з них. Складається враження вільного вибору варіантів виходу. Епістемічна необхідність передбачає вихід із ситуації як єдино можливий, зумовлений непрямим підтвердженням мовця. Таким чином, оцінка ступеня ймовірності події залежить від того, як мовець оцінює доказову силу даних, якими він володіє. Семантична антитеза значень епістемічної можливості та епістемічної необхідності закріплена за модальними лексемами *може, можна* та *повинен*. В. Д. Шинкарук називає такі значення персуазивна можливість та персуазивна необхідність:

Широко розповсюджені такі суміші, в яких змішування може відбуватися лише в певних межах і відповідних температурах (О. В. Білий). Компромісу можна досягти лише за тісної взаємодії прибутку і цін (Голос України). Кістяк метрики екостану ландшафтної системи повинні скласти параметри, які з якомога вищою мірою репрезентованості розкривають різні аспекти антропізації (М. Й. Рутинський). Модальні слова і предикативи можливості та необхідності, що вживаються у своєму вторинному значенні, є досить поширеними засобами вираження вірогідності. Такі висловлення можуть бути трансформовані у висловлення із вставними словами. Однак “повної еквівалентності змісту під час таких трансформацій не буває ніколи, бо в першому випадку увага акцентується на онтологічному, а в іншому — на гносеологічному боці явища” [12: 19].

О. І. Беляєва виділяє два типи висловлень, які ґрунтуються на висновкових знаннях: передбачення та умовивід [2: 164]. Семантичною основою цього протиставлення є значення епістемної можливості та необхідності, які відрізняються оцінкою ступеня ймовірності події, про яку йдеться у висловленні. Така оцінка — результат опрацювання мовцем інформації, переданої у висловленні через його структуру, послідовність логічних зв'язків та елементи самого контексту. Залежно від того, як мовець оцінює ймовірність події, вираженої в пропозиції, в мікрзоні висновкових знань виділяють такі типи ситуацій:

а) висока оцінка ймовірності того, що подія відбудеться. Така ситуація виражається за допомогою ММ *може, повинно*. Самі висловлювання являють собою логічний висновок чи прогноз, що базується на непрямих даних, якими володіє мовець. Ситуація з оцінкою ймовірності може відноситися до будь-якого часового поля: теперішнього, минулого, майбутнього — і виникає тоді, коли чуттєве сприйняття мовця безпосередньо спрямоване на об'єкт оцінки: *Товаровиробники повинні відшкодувати витрати поставками зерна та сортового насіння у держрезерв, а в окремих випадках грошима (Голос України). Проблема саркофага на ЧАЕС — це загальна проблема, і до кінця нинішнього року міжнародні експерти повинні вирішити його подальшу долю, обсяги необхідних робіт (Урядовий кур'єр). Адже як так вести слідство, то він, Андрій, може просидіти на стільці в такій чистій і гарній кімнаті десятки років безрезультатно (І. Багрянний). Та лише дуже недалекоглядний господар може ліквідувати той бізнес, який дає прибуток (Голос України). Іноді модальність ймовірності виражається через модель СПР з підрядним умови: *Якщо не вжити рішучих заходів, то наша**

країна може надовго втратити свої позиції великої зернової держави в Європі (Урядовий кур'єр);

б) середня оцінка ймовірності того, що подія відбудеться, тобто лише припускається можливість здійснення пропозиції. Ситуація епістемної можливості виражається модальними лексемами *повинен, може, має, можна* (із вказівкою на обмеження можливості виконання дії): *Імпорт друкованого слова ззовні, як правило, повинен бути регульованим* (Урядовий кур'єр). *Причому всі витрати, у разі необхідності, мають бути строго лімітовані* (Голос України). *Щоправда, невдовзі, у разі необхідності, цей голос може замовкнути назавжди* (Політика і культура). *1997 року плануємо повторити опитування за цією самою програмою, і тоді можна буде говорити про певні тенденції розвитку суспільної свідомості* (Урядовий кур'єр).

Значення припущення виконання дії розкривається через конструкцію СПР: *Якщо камінь переплавити, то можна отримати кислотійкі матеріали* (Голос України). *Якщо ми хочемо йти вперед, то одна нога повинна залишатися на місці, у той час як інша робить наступний крок* (Урядовий кур'єр);

в) загальна оцінка можливості здійснення події. Дана ситуація розглядається як ситуація загальної каузації [12: 19] і виражається модальними лексемами *могти, можна, повинен* у висловлюваннях, що містять верифіковані пропозиції з неактивним семантичним суб'єктом. Такі висловлювання містять додатковий відтінок застереження: *Одягни пальто — можеш застудитися* (розм.).

Таким чином, значення вірогідності визначається сполученням оцінки істинності та оцінки ймовірності. Модальні елементи, які виражають епістемічну можливість та необхідність, сполучаються з модальними лексемами, які виражають суб'єктивне відчуття мовця стосовно істинності висловлення: *Колишні й нинішні міністри, парламентарі й бізнесмени можуть і повинні впливати на добробут країни та її громадян* (Політика і культура). *Футбол в Україні — спорт номер один, і як не було б важко суспільству й державі, вони тільки заради одне одного можуть і повинні знайти в цій грі той емоційний, стабілізуючий фактор, такий необхідний всім нам* (Урядовий кур'єр). *Дехто з приятелів навіть стверджував, що вийшло на краще і з новою владою можна і слід так само успішно порозумітися* (Ю. Андрухович). *Ми можемо і зобов'язані вже сьогодні протиставити злочинному світові всю силу держави, різко обмежити сферу його впливу, зміцнити законність і правопорядок* (Урядовий кур'єр). Така сполучуваність цих елементів у межах одного речення свідчить і про неоднорідність цих видів оцінки.

В такому разі пропозиція отримує подвійний модальний відтінок — з погляду можливості і щодо вірогідності. У процесі актуалізації ситуації спочатку відбувається оцінювання пропозиції за шкалою ймовірності, а потім — за шкалою вірогідності.

Отже, модальні дієслова та предикативи у своїй первинній функції є домінантами функцій можливості та необхідності, а у вторинній — входять до складу периферії функції вірогідності.

1. Адмони В. Г. Полевая природа частей речи / В. Г. Адмони // Вопросы теории частей речи. — Л. : Наука, 1968. — С. 98–106.

2. Беляева Е. И. Достоверность / Е. И. Беляева // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л. : Наука, 1990. — С. 157–170.

3. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: дис. ... доктора філол. наук: 10. 02. 01 / Бондар Олександр Іванович. — Одеса, 1997. — 369 с.

4. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис / В. Г. Гак. — М. : Высшая шк., 1986. — 219 с.

5. Грелл М. О. О сущности модальности / М. О. Грелл // Языкознание в Чехословакии. — М. : Прогресс, 1978. — С. 277–301.

6. Гулыга Е. В. Модальность сложноподчиненного предложения (на материале немецкого языка) / Е. В. Гулыга // Вопросы лексикологии, грамматики и фонетики немецкого языка. — М. : МГПИ, 1959. — Т. СХLI. — Вып. 1. — С. 95–124.

7. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови / А. П. Загнітко : навчальний посібник. — К. : Вища шк., 1991. — 77 с.

8. Кобрина Н. А. Уровни формирования и реализации модальности / Н. А. Кобрина // Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты исследования модальности: Тезисы докладов конференции. — Иркутск : ИПИИЯ, 1990. — С. 47–48.

9. Корольова Т. М. Взаємодія просодичних засобів передачі модальних значень у мовленні / Т. М. Корольова // Іноземна філологія. — 1990. — № 97. — С. 72–77.

10. Панфилов В. З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. — 1977. — № 4. — С. 37–48.

11. Современный русский язык / под ред. В. А. Белошапковой. — М. : Высшая шк., 1981. — 560 с.

12. Цейтлин С. Н. Некоторые типы модальных ситуаций в современном русском языке / С. Н. Цейтлин // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. — Л. : ЛГПИ, 1985. — С. 16–25.

13. Шинкарук В. Д. Репрезентації модусних категорій у сучасній українській мові / В. Д. Шинкарук // Мовознавство. — 1999. — № 2–3. — С. 50–56.

ТАКСОНОМІЯ ПРАГМАТИЧНИХ ТИПІВ РЕЧЕНЬ-ВИСЛОВЛЕНЬ В УМОВАХ МІЖСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті здійснено спробу системного аналізу класифікацій речень-висловлень за прагматичним принципом, проаналізовані головні критерії прагматичних класифікацій, а також розглядаються деякі функціонально-комунікативні особливості прагматичного компонента різних типів речень-висловлень.

Ключові слова: мовленнєвий акт, перформатив, асертив, комісив, експресив, декларатив, директив.

In the article an attempt has been made to the systematic analysis of functional-pragmatic classifications of utterances as illocutionary acts to their speech situations in terms of certain goals. The conducted research has proved that different kinds of illocutionary acts are called by different speech situations. It depends on how does the speaker convey the illocutionary force of an utterance.

Key words: speech act, performative, assertive, commissive, expressive, declaration, directive.

Вивчення прагматичних аспектів речень-висловлень становить важливу сферу мовних знань, оскільки кожне речення-висловлення є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту (МА), і співвідноситься з певною комунікативною інтенцією мовця. Однак, попри вагомий дослідження прагматичних й функціонально-комунікативних чинників використання мови, який здійснюють останнім часом вітчизняні вчені Ф. Бацевич, В. Гак, А. Загнітко, Т. Космеда, Г. Почепцов та ін., питання про прагматику речень-висловлень не можна вважати вивченим із достатньою глибиною і ґрунтовністю, тому що відсутні спеціальні дослідження й монографічні праці, присвячені всебічному аналізу таксономії МА. Цим і вмотивовується **актуальність** запропонованої роботи. **Мета дослідження** — охарактеризувати прагматичні й функціонально-комунікативні особливості МА в реченнях-висловленнях, передбачає виконання таких конкретних завдань: узагальнити проблеми таксономії МА за прагматичним принципом; виявити головні критерії прагматичних класифікацій; з'ясувати роль і дослідити функціонально-комунікативні особливості прагматичного компонента різних прагматичних типів речень-

висловлень. *Наукова новизна* полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві на фактичному матеріалі досліджень вітчизняних і зарубіжних учених здійснено системний аналіз класифікацій речень-висловлень за прагматичним принципом. Отримані результати сприяють глибшому розумінню прагматичних чинників у спілкуванні і суттєво доповнюють теорію української прагмалінгвістики всебічним описом різних класифікацій МА за прагматичним принципом, це й окреслює *теоретичне значення роботи*. *Практична вагомість* полягає у визначенні головних критеріїв класифікацій за прагматичним принципом, а також у з'ясуванні функціонально-комунікативних особливостей прагматичного компонента різних типів речень-висловлень.

У центрі уваги сучасної прагмалінгвістики перебуває насамперед теорія МА — логіко-лінгвістична теорія, яка вивчає МА як одиниці мовленнєвої діяльності. Засновником теорії МА вважається англійський філософ Дж. Остін. Проте у проблематиці мовлення у Дж. Остіна були попередники. Прагматично-орієнтована теоретична концепція Л. Вітгенштейна, відома під назвою “мовні ігри”, що склалася в межах лінгвістичної філософії, вважається першою “редакцією” теорії МА. Філософ порівнював мову з грою у шахи, підкреслюючи цим порівнянням залежність мови від правил та конвенцій, в яких розкривається сутність значення. Важливим у процесі МА є співвіднесення слів з об'єктами дійсності згідно з правилами з метою, щоб співрозмовник міг правильно сприйняти повідомлення. Вчений зазначав: “Назвати щось — це ніби прикріпити до якоїсь речі етикетку з іменем” [3: 84]. На відміну від Ф. де Соссюра (лінгвіст теж порівнював мову до гри в шахи), для якого цінним вважалася сутність одиниць мови, Вітгенштейн розглядав мову в дії, де актуалізується функція мови як прояв цілеспрямованої поведінки, регламентована правилами та конвенціями. Тобто для Ф. де Соссюра важливим є шахова фігура, а для Л. Вітгенштейна — хід.

Передумови для створення теорії МА наявні також у працях мовознавців В. Гумбольдта, Шарля Баллі, С. Карцевського, Л. Якубинського, К. Бюлера, Е. Бенвеніста, М. Бахтіна.

Перша версія прагматичної класифікації, здійснена британським вченим Дж. Остіном, з'явилась під назвою теорії перформативів, у якій вирізнялись висловлення *перформативні* і *констативні*. Перші, що перебувають поза критеріями істинності/ неістинності (*не є ані правдиві, ані фальшиві*), не описують дійсності, не повідомляють про щось, а, здійснюючись, одночасно змінюють дійсність. Наприклад, у

ситуації, коли наділена на це особливими правами особа висловить щось на зразок *Називаю цей корабель іменем королеви Єлизабет*, то таким чином здійсниться дія надання імені кораблеві [10: 554–555].

Такі перформативні МА за своєю комунікативною функцією чітко протиставляються іншій групі висловлень, в яких наявний опис акту, тобто констатація події збоку, третьою особою. Йдеться про **констативи**, що підлягають критерію істинності/неістинності (*можуть бути правдиві або фальшиві*). **Констативи** на зразок *Він назвав цей корабель іменем королеви Єлизабет* інформують про певний факт об'єктивної чи такої, яка вважається об'єктивною, дійсності, або констатують його. Дж.Остін вирізняє п'ять типів **перформативів** [10: 729], беручи за основу класи дієслів, що виражають конкретні ілюкції, як-от: **вердиктиви** — *оцінювати, засуджувати, виправдовувати, звинувачувати*; **екзерситиви** — *наказувати, забороняти, вимагати, оголошувати, називати*; **комісиви** — *обіцяти, декларувати, зобов'язуватися*; **бехабітиви**, або **кондуктиви** — *дякувати, поздоровляти, вітати, виражати співчуття, бажати, вибачати*; **експозитиви** — *стверджувати, зауважувати, заповнювати*.

На думку Дж. Остіна, це розмежування не завжди виявляється досить чітко. Класи ілюкутивних дієслів взаємоперетинаються: існують дієслова, що можуть належати не до одного, а до декількох класів одночасно.

Услід за Дж. Остіном, вчені виокремлюють різні типи перформативів, беручи до уваги багатоаспектний характер цього функціонально-комунікативного явища.

Лінгвіст Ю. Апресян виокремлює такі групи **перформативів**, враховуючи при цьому різноманітні їх вияви (синтаксичні, семантичні та прагматичні): повідомлення та твердження (*повідідати, доносити, заявляти, нагадувати, оголошувати, заперечувати, підтверджувати, підкреслювати, свідчити*); зізнання (*каятися, зізнаватися*); обіцянки (*гарантувати, давати обітницю, обіцяти, присягатися, зарікатися*); прохання (*заклинати, молити, просити, клопотатися*); пропозиції та поради (*пропонувати, радити, рекомендувати*); вимоги та накази (*наказувати, наполягати, вимагати*), згоди та заперечення (*визнавати, заперечувати, погоджуватися, відмовлятися, протестувати*); мовленнєві ритуали (*дякувати, бажати успіху, вибачатися, співчувати, вітати*); схвалення (*схвалювати, благословляти, хвалити*) [1: 45–58].

Класифікація американського лінгвіста Т. Балмера [12], крім зазначених виявів, враховує також ті контекстуальні зміни, які виника-

ють внаслідок використання **перформативів** у конкретних ситуаціях спілкування: фізичні зміни (*казати, повторювати, записати, зареєструвати, планувати*), зміни соціальних станів (*призначати, звільняти, хвалити, дякувати*), зміни в процесі мовлення (*перекладати, реферувати, інтерпретувати*) тощо.

У запропонованій американським ученим Дж. Серлом у 70-ті роки ХХ століття класифікації визначаються такі найважливіші критерії іллокутивних МА [16: 1–24]: іллокутивна мета; спрямованість МА від слів до дійсності і навпаки; психологічний стан мовця; і вирізняється п'ять типів МА: **репрезентативи**, або **асертиви** — мовець представляє щось, що підлягає оцінці в категоріях істинності-неістинності, наприклад, *стверджує, констатує*, а це зобов'язує його нести відповідальність за істинність висловлення; **комісиви** — мовець окреслює свої майбутні дії, яких очікує від нього слухач, наприклад, *обіцяє, зобов'язується; директиви* — мовець спонукає слухача виконати якусь дію, наприклад, *просить, наказує, радить, запрошує; експресиви* — мовець виражає свій психологічний стан відносно певного пропозиційного змісту, наприклад, *поздоровляє, вибачає, просить вибачення, співчуває; декларативи* — мовець встановлює відповідність між дійсністю та новим пропозиційним змістом, тобто через посередництво **декларативів** створюються певні нові соціальні факти. Наприклад, виголошуючи *Вас звільнено*, мовець приводить до нового стану речей, коли слухач залишається без роботи.

Серлівська класифікація МА, яка приділяє більше уваги прагматичним критеріям, знайшла своїх послідовників серед сучасних прагмалінгвістів.

Сучасний лінгвіст А. Загнітко вважає, що МА реалізуються в таких прагматичних типах речень: **констативах, промісивах, менасивах, перформативах, директивах (ін'юнктивах і реквестивах), квестивах** [7: 62]. Комунікативно-інтенційний зміст, на думку вченого, — необхідна й обов'язкова ознака кожного прагматичного типу речення (порівняйте: іллокутивна мета висловлення у Дж. Серла). Так, комунікативно-інтенційним змістом **констатива** є ствердження: *Земля крутиться. Промісив* пов'язаний з реченнями-обіцянками, основним комунікативно-інтенційним змістом яких виступає віднесення дії до майбутнього, і адресант виступає гарантом реальності обіцяного: *Я зателефоную*. Комунікативно-інтенційним змістом **менасивів** є погроза: *Я тобі покажу...* В **менасивах** адресат не зацікавлений у реалізації названої адресантом дії. У **перформативах** дія, названа

дієсловом-присудком, дорівнює самій дії: *Я дякую вам*. З-поміж **директивів**, комунікативно-інтенційним змістом яких є спонукання до дії, учений вирізняє **ін'юнктиви**, змістом яких є наказ: *Негайно перепишіть ці папери...*, та **реквестиви**, що охоплюють комунікативно-інтенційний зміст прохання: *Я прошу вас це зробити...* **Квестив** — це питальне речення в його традиційному розумінні: *Чи прийдеш ти до мене?*

Лінгвіст Д. Вундерліх головним критерієм прагматичної класифікації вважає місце МА щодо інших актів і вирізняє: **директиви, комісиви, еротетичні питання, репрезентативи, сатисфактиви, ректрактивні висловлювання, декларативи, вокативи** [18]. Згідно з цією класифікацією деякі з наведених МА мають характер ініціативний, наприклад, **директиви** створюють умови для інших комунікативних актів, а **сатисфактиви** на зразок *подяки, прохання про вибачення* тощо виступають як репліки — відповіді на попередні МА.

В основу класифікації німецької дослідниці Еди Вайганд [17] покладений прагматичний критерій зв'язку МА, який близький до серлівського: передбачає *спрямованість МА від слів до дійсності і на-впаки*. Лінгвістка, вказуючи на взаємозв'язок іллокуції та перлокуції, мінімальною комунікативною одиницею вважає узгодженість (*секвенцію*) пари іллокутивного та перлокутивного МА. Наприклад, питання мовця як іллокутивний акт *Де ти був?* передбачає відповідь з боку слухача, тобто перлокутивний акт, як-от: *Я був удома*. Згідно з класифікацією Еди Вайганд, основні групи МА — це **директиви, репрезентативи (асертиви, констативи, деліберативи), експлоративи, декларативи, комісиви**. Особливу увагу дослідниця приділяє аналізу окремих підкласів **репрезентативів**, як-от: **асертиви** — ствердження певних фактів на зразок *Екологічні проблеми загострюються*, які підтверджуються вагомими аргументами, наприклад, *природне середовище все більше забруднюється*, з метою спонукання слухача погодитися з почутим, **констативи** — ті, що відносяться до зовнішнього світу речей і стосуються чогось, що не вимагає сумніву: *Вже поопало листя з дерев*, і ті, що виражають внутрішній стан, який не можна пояснити раціонально: *Сьогодні погано почуваюся*, а також **деліберативи**, або **модальні репрезентативи**, що виражають можливість існування чогось на зразок *Допускаю, що Іван відвідає нас з конотацією так могло б бути, але до кінця не відомо, чи так буде*. До групи **модальних репрезентативів** лінгвістка відносить, передусім, умовні МА [17].

Для іншого німецького вченого Ю. Хабермаса [14] **репрезентативи** служать для вираження мовцем своїх почуттів і переконань, а лексич-

ними маркерами такого типу репрезентативності дослідник вважає дієслова на зразок *боятися, любити, ненавидіти, надіятися* тощо. Наведені типи **репрезентативів** (в інтерпретації Ю. Хабермаса) великою мірою відповідають **експресивам** Дж. Серла.

Згідно з класифікацією Дж. Серла [16] **експресиви** — це МА, ілюкутивною метою яких є демонстрація певних психічних станів мовця. У інтерпретації Дж. Серла експресиви найповніше втілюються в *поздоровлення, вибачення, співчуття, вітання тощо*. **Експресиви** Дж. Серла відповідають заявленим **репрезентативам** Ю. Хабермаса, **сатисфактивам** Д. Вундерліха, більшості **кондуктивів** Остіна, а також підкласу **репрезентативів** Вайганд (вираження почуттів, емоцій мовця щодо картин дійсності на зразок *Як тут гарно!* або відносно суб'єкта спілкування *Ти дурню!*), і **декларативів**, як-от: *поздоровляти, перепрошувати*.

Лінгвістка Е. Вайганд на підставі творення нових фактів дійсності, нових соціальних і міжособистісних зв'язків до **декларативів** зараховує висловлення на зразок *зобов'язуватись, гарантувати*, які відповідають **комісивам** Дж. Серла, МА *дякувати, поздоровляти, вітати, перепрошувати*, які відповідають **перформативам** А. Загнітка і **експресивам** Дж. Серла, **сатисфактивам** Ю. Хабермаса, **кондуктивам** Дж. Остіна.

Лінгвіст Дж. Серл слушно виділяє **декларативи** в особливу групу, називаючи їх **церемоніальними актами**, показуючи на прикладі шлюбної церемонії, що замало виголосити *Оголошую вас чоловіком і дружиною*. При недотриманні хоча б одного ритуалу шлюбної церемонії, як-от: відсутність шлюбних обручок, чи оголошення двох людей подружньою парою особою, яка на це не уповноважена тощо, **декларатив** вважається недійсним [16]. У термінології Дж. Остіна [10: 729], **декларативи** можна розглядати наближеними частково до **вердиктивів**, пов'язаних з винесенням оцінки, таких як *засудження чи оправдування злочинця*, а частково до **екзерцитивів**, що покликані виконувати чітко встановлені соціальні функції, такі, як *надання імені кораблеві, складання обітниці, оголошення війни* тощо. Порівнюючи **декларативи** з **перформативами**, слід звернути увагу на те, що відсутність хоча б одного елементу певного ритуалу у випадку **декларативів** призводить до комунікативної девіації. У випадку ж **перформатива**, як-от: у ситуації *Прохання про вибачення* МА *Вибачте* не вимагає якигось особливих умов для свого здійснення. І навіть у випадку нещирого співчуття з приводу якоїсь негативної дії все ж залишається

перформативом, хоч й неуспішним (невдалим). У зв'язку з цим цілком правильним є виділення лінгвістом Дж. Серлом *декларативів* в особливу категорію МА, а також прагнення іншого сучасного вченого Дж. Ліча виключити *декларативи* з дослідження перформативних висловлень узагалі.

Комісиви, згідно з класифікацією Дж. Серла, а також в інтерпретації Е. Вайганд — висловлення, за допомогою яких мовець зобов'язується до виконання якоїсь дії в майбутньому щодо слухача. Необхідною умовою, однак, є факт, що власне такого вчинку очікує слухач. Типовим комісивним актом є *обіцянка*, крім того Дж. Серл відносить до *комісивів* зобов'язання і присягу. У Дж. Л. Остіна [10] група *комісивів* включає ще *засвідчення наміру виконання якогось вчинку*. *Комісиви* Дж. Серла і Дж. Остіна — це частина широкого класу *регулативів* Ю. Хабермаса і підклас іллокутивних актів — *промисивів* згідно з класифікацією А. Загнітка. Наприклад, акт обіцянки, що містить перформативне дієслово на зразок *Я обіцяю прийти вчасно*, може бути *комісивом* (Дж. Серл) чи *промисивом* (А. Загнітко) тільки за умови щироного складання обіцянки з боку адресанта, а також зацікавлення в успішності виконання обіцянки з боку адресата.

Директиви, на думку Дж. Серла, — це мовленнєві акти, іллокутивна мета яких полягає у спонуканні адресата виконати якусь дію, психологічний стан адресанта виявляється в бажанні, щоб та дія була виконана слухачем, а факти змінюються в напрямку *дійсність–слова* (*спрямованість*). Директиви втілюються в проханнях, дозволах, наказах тощо. Директивам Дж. Серла відповідають *екзерситиви* Дж. Остіна з класу перформативів. Через їх посередництво адресант наказує слухачеві щось зробити. Вони є чіткими рішеннями, а не рекомендаціями (як у випадку *вердиктивів*). *Директиви* є найбільш досліджуваними МА. Трагування сучасними лінгвістами директивних МА загалом не відрізняється від класичного (серлівського) за винятком деяких доповнень. Істотним є, наприклад, виокремлення в групі *директивів* питань на зразок *Котра година?*, в яких адресант намагається спонукати адресата подати окреслену інформацію. Д. Вундерліх називає такого типу питання *еротетичними*, а Е. Вайганд — *експлоративними*, звертаючи одразу ж увагу на те, що до вищенаведених груп не належать питання екзаменаційні, які не вносять нічого нового в КА, тому що екзаменатор перевіряє рівень знань студента, а не просить про інформацію. Лінгвісти А. Загнітко і Г. Почепцов у групі директивних висловлень окреслюють *ін'юнктиви* — речення-накази

і **реквестиви** — речення-прохання. Детермінантами реквестивності вчені вважають наявність елемента *просити* (А. Загнітко) або кліше ввічливості (Г. Почепцов).

Результати виконаного дослідження дають підстави стверджувати, що існують два головні підходи до класифікації речень-висловлень за прагматичним принципом. Послідовники теоретиків мовленнєвих актів, класифікуючи МА, приділяють найбільшу увагу перформативним дієсловом, які в результаті застосування у межах конкретного МА спричиняють певні вагомні наслідки.

Однак значна група сучасних прагмалінгвістів услід за американським філософом мови Дж.Серлем здійснює класифікації речень-висловлень за прагматичним принципом, керуючись цілою низкою прагматичних критеріїв, що, на нашу думку, є слухним, тому що важко говорити про однозначну відповідність між дієсловами і іллокутивними актами (як це має місце у заявлених перформативних класифікаціях). Серед найвагомніших вирізняються такі групи прагматичних типів речень-висловлень: **репрезентативи**, або **асертиви**, іллокутивною метою котрих є судження про певні стани речей, які реалізуються у повідомленнях, прогнозуваннях, констатаціях тощо, спрямованість яких — від слів до реальності, а психологічний стан мовця виявляється в переконанні, що якийсь факт дійсно має місце; **експресиви** — висловлення, що виражають емоції і почуття мовця, характеризують міру його відвертості, іллокутивна мета яких збігається з психічним станом мовця, тому не має жодної спрямованості між фактами і дійсністю; **комісиви**, або **промісиви** — висловлення, за допомогою яких адресант зобов'язується до виконання якоїсь дії в майбутньому за умови, що адресат зацікавлений в успішності виконання такої дії. Відсутність позитивного ставлення до зобов'язання з боку адресата, окреслює МА такого типу як погрози, так звані **менасиви**. Трактуються сучасними лінгвістами **директивних** МА загалом не відрізняється від класичного (МА, іллокутивна мета яких полягає у спонуканні адресата виконати якусь дію, психологічний стан адресанта виявляється в бажанні, щоб та дія була виконана слухачем, а факти змінюються в напрямку *дійсність–слова (спрямованість)*, за винятком деяких доповнень, між іншим, поділу на підкласи: **ін'юнктиви** — речення-накази і **реквестиви** — речення-прохання. **Декларативи** — МА, які творять нові факти дійсності або змінюють стан певного об'єкту подібно до того, як це відбувається у випадку **перформативів**. Проте, на відміну від **перформативів**, декларативні висловлення ви-

магають особливих умов для свого здійснення. За відсутності відповідних реквізитів невербального характеру та церемоніальної ситуації, які є необхідною умовою для успішного здійснення МА, *декларатив* вважається недійсним. Крім вербальних засобів, у здійсненні *декларатива* необхідні відповідні до ситуації невербальні ритуальні дії, які несуть певний прагматичний зміст.

Отже, головним для віднесення МА до того чи іншого прагматичного типу речень-висловлень виступає характер прагматичного компонента — спрямованість на вирішення конкретного комунікативного завдання, що пов'язана з різними комунікативними настановами міжособистісного спілкування.

З огляду на те, що процес спілкування є не просто сукупністю МА, а значно складнішим явищем, окреслюються нові перспективи у вивченні МА, як-от: проблема співвідношення МА з іншими категоріями міжособистісного спілкування — комунікативним актом, мовленнєвим жанром, дискурсом.

1. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Изв. АН СССР. — Сер. лит. и яз. — 1986. — Т. 45, № 3. — С. 45–58.

2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології. — К.: Академія, 2006. — 248 с.

3. Витгенштейн Л. Философские исследования. — М.: Прогресс, 1985. — 311 с.

4. Гак В. Г. От ситуации к высказыванию // Гак В. Г. Языковые преобразования. — М.: Языки русской культуры, 1998. — С. 199–263.

5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — 398 с.

6. Загнітко А. П. Актуальні проблеми сучасної української лінгвістики. — Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2002. — 45 с.

7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 662 с.

8. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 378 с.

9. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. — М.: Высшая школа, 1981. — 264 с.

10. Austin J. Jak działać słowami // Mywienie i poznawanie. Tłum. Bohdan Chwedeńczuk. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. — S. 550–729.

11. Austin J. Rozprawy i wykłady filozoficzne // Mywienie i poznawanie. Tłum. Bohdan Chwedeńczuk. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. — S. 1–549.

12. Ballmer T. Speech Act Classification. A study in the lexical analysis of English speech activity verbs. — Berlin: Springer Verlag, 1981. — 378p.
13. Grodziński E. Wypowiedzi performatywne. Z aktualnych zagadnień filozofii języka. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980. — 208s.
14. Habermas J. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz // Habermas, J., Luthmann, N., Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie Was leistet die Systemforschung? — Frankfurt, 1971. — S.101–141.
15. Searle J. Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka. Tłum. Bogdan Chwedeńczuk. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1987. — 360s.
16. Searle J. The Classification of Illocutionary Acts // Language and Society. — 1976. — № 5. — P. 1– 24.
17. Weigand E. Sprache als Dialog Sprechatttaxonomie und Kommunikative Grammatik, 2nd Edition. — Tubngen, 2003. — 335p.
18. Wunderlich D. Studien Zur Sprechakttheorie, 1st Edition. — Frankfurt / M., 1976. — 416s.

УДК 811.161.2'367.5

С. А. Красножен

ПОНЯТТЯ ФУНКЦІЇ, СУБ'ЄКТ І ПРЕДИКАТ, ТЕМА Й РЕМА В ЇХ ВІДНОШЕННЯХ

У статті висвітлюється поняття функції в його різних синтаксичних значеннях. Розмежовуються поняття мови й мовлення, їх зв'язок з базовими функціями мови, суб'єктом і предикатом, темою й ремою, валентністю й актантами, мінімальними схемами речень.

Ключові слова: функція, суб'єкт, предикат, тема, рема.

The article deals with the notion of function in its different syntactical meanings. The author distinguishes the language and speech, their interrelations with basic functions of language, with subject and predicate, theme and rheme, valency and actant, minimal schemes of sentences.

Key words: function, subject, predicate, theme, rheme.

Треба звернути увагу на те, що лінгвісти інших синтаксичних напрямків пристосовують свої концепції в напрямку функціоналізму. Ця ситуація приводить до існування логічно вмотивованих і невмотивованих поєднань різних теорій з функціональною концепцією [6: 5].

Поняття “функція” (лат. *functio* виконання, діяльність) визначається як: 1) обов'язок, коло діяльності; призначення; 2) специфічна

діяльність тваринного або рослинного організму, його органів, тканин і клітин; 3) *мат.* відповідність між змінними величинами; залежна змінна величина [11: 570–571]. Це походить від дієслова *fungo, fungi* здійснювати, виконувати, функціонувати. Цікаво, що з таким цільовим розумінням функції, глибоко опрацьованим празькою лінгвістичною школою, спорідненим є й семіотичне витлумачення функції (ґрунтується на знаковій теорії). Протиставляються компоненти: “засіб — мета” (форма — функція) і “означаюче — означуване” (форма — значення). Отже, під функцією може розумітися й вираження позамовного змісту, тобто те саме значення.

Глосематики (Л. Єльмслев та ін.) надали поняттю функції математичного значення відношення, трактували її як залежність. Але тут математизоване поняття функції якоюсь мірою спрямоване на відбиття сутності мови, виявляючи роль того чи іншого мовного елемента в комунікативному акті [6: 15–16].

У науці часто буває так, що вчені протягом тривалого часу застосовують у неявному вигляді певне поняття. Однак через відсутність назви воно зустрічається під різними виглядами, а одні й ті ж міркування повторюються кожного разу знову. І лише коли воно отримало ім'я, усі помічають, що вже давно працювали з ним. Введення нового терміна приводить до уточнення відповідного поняття, звільнення його від усього випадкового й неістотного [5: 17]. Загальноновизнаним стало визначення математичного терміна “функція” лише в XIX ст. [5: 21].

І. Р. Вихованець вводить таке визначення терміна “синтаксична функція”: “Синтаксична функція відображає поведінку частини (тобто меншої одиниці) у системі певного цілого (тобто з певного погляду більшої одиниці), елемента-субстрата функції в середовищі” [6: 5].

Носієм функції може бути будь-яка з синтаксичних одиниць: це синтаксичне слово, словосполучення, речення, середовище функціонування яких — позамовна ситуація, насамперед денотативна. Але найчастіше досліджується речення як основна синтаксична одиниця в його проекції на позамовну ситуацію. Тут не випадково вживається слово “проекція”. І. Р. Вихованець пише, що функції речення порізнному визначаються й це зумовлено акцентуванням відповідного аспекту. Можливі три функціональні підходи [6:5–6].

1. Функцією речення є вказівка на описувану ним ситуацію. Це універсально логічне трактування семантичної структури речення, типовим прикладом якого виступає “відмінкова граматики” Ч. Філлмора.

Лінгвіст зосереджує свою увагу тільки на пропозиції, що утворена дієслівним предикатом і його іменними аргументами. Такі функції відображають один з типів реальних ситуацій. Інші синтаксичні концепції також орієнтовані на відтворення семантичної структури речення у зв'язку із структурою ситуації. Характерний недолік зазначених теорій становить акцентування універсального логіко-семантичного або денотативного аспекту й деякий відхід від реальних семантичних структур речення в конкретних мовах [6: 6]. За сучасними уявленнями, буття є суперечливою єдністю впорядкованості й хаосу [17: 3].

2. Функцією речення є його роль у тексті. Речення, які входять до складу тексту, мають відносну автономність [6: 6].

Це висвітлюється і в ґрунтовному дослідженні “Сучасна українська літературна мова: Синтаксис” (К., 1972). В усіх мовах основною одиницею мовлення є речення. Найголовнішою з цих ознак є притаманна всім мовам функціональна й формальна автономність речення, яка сприяє виразному відмежуванню кожного речення від сусідніх у контексті. У разі відсутності контексту така автономність дозволяє окремому реченню самостійно виконувати роль закінченого висловлення. Функціональна й формальна автономність речення як основної одиниці мовлення знаходить свій прояв і в тому, що при членуванні висловлення на окремі речення не виявляється ніяких зовнішніх ознак, котрі свідчили б про будь-яку підпорядкованість одного речення в контексті іншому, внаслідок того всі речення даного висловлення якого завгодно великого обсягу виленовуються з контексту на єдиному, постійному рівні членування. Формальна автономність речення зумовлюється високим ступенем його внутрішньої формальної організації, яка надає йому характеру цілісної структури.

Окреме речення, що розглядається у відриві від безпосередньої ситуації мовлення чи контексту, навіть при збереженні всіх його формальних властивостей, як зазвичай значною мірою втрачає свою конкретність і семантичну визначеність, перетворюючись у вираз, здатний набувати різних значень. Але й поза мовною ситуацією чи контекстом будь-яке речення зберігає свою приналежність до сфери мовлення, залишаючись ніби копією безпосереднього прояву мовлення [15: 10–11].

Мова й мовлення знаходяться в діалектичному зв'язку, вони перебувають у таких відношеннях: це — сфери; реальні явища; поняття; дихотомія; об'єкти; потенція й реалізація; модуси (модус — лат. *modus* — різновид, прояв, норма, спосіб чого-небудь [11: 314]).

Цікаво, що XIX ст. не вміло й не хотіло розрізняти мову як систему й мовлення як процес [18: 37], на відміну від визначення математичної функції.

Різні за структурою самостійні речення у складі тексту приєднуються одне до одного й розгортають побудову тексту відповідно до закономірностей формування думки. Отже, речення як складники тексту пов'язуються переважно за змістом. Таким чином, зміст другого речення продовжує й розвиває зміст першого, зміст третього — зміст другого і т. д., доки не буде завершено дану мікротему тексту. У структурі тексту кожне речення виконує певну функцію, є необхідним його компонентом [6: 6–7].

3. Функціональним аспектом речення є його актуальне членування, і це відображає інформативне спрямування висловлення. Такий актуальний, комунікативний аспект стосується передусім теморемних відношень у висловленні. Коли речення перетворюється у висловлення, великої ваги набуває смислове членування, істотне для даної ситуації. Адже актуальне членування залежить від комунікативного завдання. Проте останнім часом деякі функціоналісти втрачають інтерес до ідеї актуального членування речення, вважаючи, що цей підхід нерідко ґрунтується на надто суб'єктивних началах [6: 7].

Якщо вважати цей підхід спрямованим на мовленнєвий модус, тоді відмітимо, що мовлення розгортається в часі й реалізується в просторі, а мова не має цих параметрів. Мовлення контекстно й ситуативно зумовлене, мова ж не залежить від обставин спілкування. Мовлення з об'єктивною дійсністю співвідносне й може характеризуватися з погляду істинності або хибності, до мови такий підхід неможливий [10: 204]. Саме у мовленні поняття істинності або хибності можна вважати суб'єктивним началом. Пор. у магазині: *У вас є / фасовані вершки? — Немає.* (Виділення теми й реми позначено скісною лінією). *Він /хороша людина.* Зауважимо заздалегідь, що відрізненню істинності / хибності підлягає саме рема.

Як уявляється, усі підходи до вивчення функціонального синтаксису людині прагматично потрібні. Актуальний (розгортання теморемних відношень) і структурний (формально-синтаксичний, закономірності організації зв'язного мовлення) підходи пов'язуються насамперед із забезпеченням комунікативної функції; логікоорієнтований (побудова думки як відображення у свідомості відношень предметів, їх властивостей і якостей) і аналоговий (опесе-

редковане відображення як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини) — із забезпеченням когнітивної функції [6: 7].

Інакше кажучи, як передати певну особливу інформацію (когнітивна функція) слухачеві залежно від умов спілкування (комунікативна функція)? Як зазвичай, “в конкретних висловленнях-реченнях усі чотири аспекти перебувають у невіддільній єдності, а їх ізольоване вивчення передбачає глибше пізнання їх специфіки” [6: 7].

У сучасному мовознавстві саме ономасіологічний підхід (від змісту до форми) нерідко вважають власне-функціональним. Граматика для мовця (граматика активна) базується на принципі “від функції до форми” [6: 10].

І навпаки. У психолінгвістиці при сприйнятті мовлення для носія мови не завжди важливо, у якій синтаксичній формі подається фраза. Головне для нього — це смисл, що стоїть за нею, та ситуація, яка зафіксована в ній, і якраз вона здійснює основний вплив на запам'ятовування мовленнєвої інформації [2: 96]. Комунікативний акт може бути втіленим не тільки в мовленнєвому повідомленні, але й в експресивному жесті, у картинці, у тому чи іншому умовному сигналі й т.д., які теж треба розглядати як повідомлення [8: 13].

Суб'єкт і предикат належать до модусу мови, тема й рема — до модусу мовлення.

Саме в логіці, яка у класичному вигляді займається тільки мовленням як таким, уживаються саме терміни суб'єкта й предиката. “Яка з названих груп (група граматичного підмета чи група граматичного присудка) виражає суб'єкт судження (логічний підмет), а яка — предикат (логічний присудок), можна визначити лише за контекстом або за логічним наголосом в акті мовлення. ...Це пояснюється тим, що в процесі пізнання головним питанням, як правило, є те, якою властивістю наділити предмет думки, що йому присудити (звідси — “присудок”). Це особливо переконливо виявляється в полеміці, коли опоненти, говорячи про одне і те саме (тому **група слів** [підкреслено нами. — С. К.], яка позначає предмет думки, і не наголошується), але наділяючи його різними властивостями, підвищують голос саме на тій групі слів, яка характеризує предмет думки, тобто виражає предикат судження” [17: 68].

Так само і в модусі мовлення. Актуальне членування висловлення автономне. Воно не співвідносне з граматичним членуванням речення. Це проявляється передусім у тому, що актуальне членування висловлення завжди бінарне, у той час як граматичне членування речен-

ня передбачає будь-яку кількість членів. Речення будь-якого обсягу актуально членуються на тему й рему [13: 707]. За членами речення не закріплені будь-які певні функції: створити тему й рему можуть різні члени речення (висловлення) самостійно або у сполученнях: *Розмова / відбулася; Мій брат / лікар* [13: 708].

Однак частотність реалізації цих можливостей у підмета і присудка різна. Для підмета типова функція теми, звичайно він або сам складає тему, або входить в неї; функцію реми підмет виконує рідко. Для присудка, навпаки, типова функція реми, причому в поширених реченнях один присудок зазвичай не складає рему — він творить комплексну рему. Таким чином, автономність актуального членування речення (висловлення) не означає певної некоординованості його з граматичним членуванням. Але така координованість простежується лише як загальна тенденція, вона не має характеру жорсткої обумовленості.

Більш тісно, ніж з формальною організацією, актуальне членування речення пов'язано з його смисловою організацією. Для семантичного суб'єкта типова функція теми, для предиката — функція реми. Зв'язок актуального членування речення з семантичною структурою речення яскраво проявляється в тому, що в реченнях, де семантичний суб'єкт — форма непрямого відмінка іменника, а підмет утворює з присудком єдиний семантичний комплекс — предикат, темою звичайно буває форма непрямого відмінка: *Їм / оволоділа незрозуміла тривога; У мене / з'явилися сумніви* [13: 709].

Речення не може бути без реми, яка складає його комунікативний центр. Присутність же теми в ньому не обов'язкове. Тематична частина висловлення може не бути експліцитно вираженою, якщо вона, будучи носієм “даного”, відома з контексту [13: 707].

Суб'єкт і предикат, тема й рема протипоставлені за такими ознаками.

Суб'єкт і предикат. У логіці: логічний підмет — логічний присудок; поняття про предмет думки — поняття про ту властивість предмета думки, наявність якої у ньому стверджується чи заперечується (судження) [17: 11, 65]; предмет — певна ознака [7: 153].

У мовознавстві предикат походить від лат. *praedicatum* — сказане. Предикативність речення пов'язана з валентністю. Л. Теньєр виділив лівобічну валентність, виразником якої є перший актант — суб'єкт дії чи носій стану (*Мене / лихоманить; Мені / подобається*) [9: 309–311].

Тема й рема. У мовознавстві: вихідна (те, про що говориться) — власне інформативна (те, що повідомляється); основа, дане, відо-

ме — ядро, нове, невідоме (*Завтра / вирушаємо в турпохід; Декана звать / Євген Михайлович*) [9:314]; основа і предукowana частина [3: 147]; відоме й повідомлюване [1: 155].

Ю. С. Степанов писав, що в старих індоєвропейських мовах (у латині) діяло так зване правило підмета, згідно з яким предикат, якщо він був виражений іменем, не міг бути конкретніше, більш індивідним, ніж суб'єкт. І тому на питання “*Хто це?*” (*Quis est?*), що вимагало ототожнення, у латині давалася відповідь не “*Це я*”, а “*Я є*” [14: 172].

Так і в логіці. “В суб'єкті такого судження мислиться певна множина предметів, а в предикаті — властивість, яка належить чи не належить цим предметам, або відношення між ними” [17: 71].

Те, що предикати в психіці існують якимось інакше, ніж імена — це природно. В історії психіки часто особливою трудністю було осмислення дієслова як самостійного слова, бо дієслово зазвичай мислиться як ланка, що пов'язує суб'єкт і об'єкт.

У досліджах однієї з радянських лабораторій було показано, що при розпізнаванні зорово обстежуваних ситуацій людина діє шляхом дихотомічного розділення “областей невизначеності”, але предикати, вірогідно, визначаються першими. Напр., зображається такий малюнок: лисиця ловить сачком метелика, а поруч стоїть козеня. При 40 мілісекундах, відведених на упізнання, людина нічого не бачить; при 80 м/сек каже, що “хтось підняв щось на когось”; при 160 м/сек бачить сачок і якусь тварину; і тільки при 320 м/сек розпізнає лисицю [14: 139–140].

Отже, “дієслово — це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес” [16: 265], а це вказує на обов'язкову категорію часу дієслова. У логіці простий дієслівний присудок завжди можна перетворити на іменний складений, і при цьому з'явиться зв'язка “є” [17: 67].

Н. Д. Арутюнова пише, що ідентифікуюча семантика спрямована до просторового параметра світу, предикатна — організована часовою віссю. Між цими семантичними типами немає прірви, їх поєднує міст, перекинутий процесами транспозиції, взаємообміном тощо. У першому випадку важливо бути знайомим з реальністю, у другому — з системою виражених мовою понять [14: 113].

Як немає прірви між суб'єктом і предикатом в модусі мови, так і немає прірви між суб'єктом і предикатом з однієї сторони, і темою й ремою в модусі мовлення — з іншої. Вживання конкретних імен зумовлено онтологією світу, вживання їх семантичних предикатів —

гносеологією [4: 114]. Тема й рема утворюють східні процеси, але в модусі мовлення.

В українській мові виділяються сім видів речень відносно наявних предикатів із їх валентністю: від шестивалентних до нульових валентних, напр.: *Андрій привіз вантаж братові машиною з міста у село — Світає*. В останньому реченні предикат поєднується із суб'єктом, що має нульове вираження [6: 41—43]. Ось чому серед усіх синтаксем (актантів) саме суб'єкт є постійним.

У мінімальних схемах речень завжди є присутніми або дієвідмінювані форма дієслова, зв'язка (іменники, прикметники, прислівники, номінативні речення) або інфінітив дієслова. Тобто все те, що має категорію часу відносно до акта мовлення [13: 637].

Усі ми живемо в чотиримірному світі.

Продуктивність (здатність породжувати безкінечну кількість нових повідомлень, що мають значення, використовуючи обмежене число елементів, оскільки індивідуальні значення довільні) і переніс (можливість передавати інформацію про предмети, віддалені в часі й просторі), як здається, притаманні тільки людині [12: 115].

Ключем до вирішення проблеми походження мови “є ідея переходу від тваринних звуків стадної стимуляції до людських звуків суспільної регуляції” [9: 73].

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. — К.: Академія, 2004. — 344 с.

2. Белянин В. П. Психолінгвістика. — М.: Флінта, 2003. — 229 с.

3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1978. — 440 с.

4. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. — М.: Высшая школа, 1990. — 176 с.

5. Виленкин Н. Я. Функции в природе и технике. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1985. — 192 с.

6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наукова думка, 1992. — 224 с.

7. Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. Краткий словарь по логике. — М.: Просвещение, 1991. — 211 с.

8. Долинин К. А. Интерпретация текста. — М.: Просвещение, 1985. — 288 с.

9. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К.: Академія, 2006. — 336 с.

10. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К.: Академія, 2003. — 464 с.

11. Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. — 9-е изд. — М.: Русский язык, 1987. — 632 с.
12. Палмер Дж., Палмер Л. Секреты поведения Homo Sapiens: Эволюционная психология. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. — 384 с.
13. Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1989. — 800 с.
14. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения: Семиологи-ческая грамматика. — М.: Наука, 1981. — 360 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1972. — 516 с.
16. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — 4-е видання. — К.: Вища школа, 2003. — 430 с.
17. Тофтул М. Г. Логіка. — К.: Академія, 1999. — 336 с.
18. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. — М.: Наука, 1985. — 137 с.

УДК:491.79+306.44+153.6+610.92

О. С. Шаніна

СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ МОВЛЕННЄВОЇ ПОВЕДІНКИ ЛІКАРЯ

Статтю присвячено визначенню понять стратегії і тактики, здійсненню аналізу способів реалізації тактик діагностуючої стратегії медичного дискурсу, виявлених у процесі дослідження.

Ключові слова: стратегія, тактика, дискурс, медичний дискурс.

The article deals with the devotion of determination of concepts of strategy and tactic, realization of analysis of methods of realization, tactician of diagnosing strategy of medical diskurs, discovered in the process of research.

Key words: strategy, tactic, diskurs, medical diskurs.

Лікар — лінгвоактивна професія [4]. Крайні лікарі у всі часи розуміли величезне значення спілкування лікаря з пацієнтом і свідомо впливали на пацієнта з лікувальною метою. Відомі психіатри ХІХ століття стверджували, що етична сила переконання є важливим складником лікувального процесу (І. Е. Дядьківський, Г. А. Захар'їн). У ХХ столітті над питаннями взаємодії лікаря і пацієнта працювали багато відомих клініцистів (Н. Н. Блохін, А. Р. Лурія, Т. С. Чадов), які вважали, що в складному і багатогранному процесі спілкування виникають нові відносини між лікарем і пацієнтом.

Від уміння лікаря володіти словом, від рівня його мовленнєвої культури залежить його професійна компетенція. У зв'язку з цим мова медиків (перш за все лікарів-професіоналів), їхня мовна поведінка є важливим об'єктом лінгвістичних досліджень (Іванчук 1998, Кочеткова 1998, Бейлінсон 2001). Вивчення медичного дискурсу дає можливість представити мовну особистість сучасного лікаря, виявити ефективні способи мовного впливу на пацієнта.

Проте, не зважаючи на важливу роль дослідження мовленнєвої поведінки лікаря, у сучасній комунікативістиці фактично немає робіт, в яких вивчаються стратегії і тактики медичного дискурсу, що дозволяє встановити правила професійного спілкування лікаря. Все сказане робить вивчення медичного дискурсу особливо актуальним.

Метою нашого дослідження є аналіз мовленнєвих стратегій і тактик медичного дискурсу та засобів їх реалізації.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) дати визначення понять стратегії і тактики; 2) здійснити аналіз способів реалізації тактик діагностуючої стратегії медичного дискурсу, виявлених у процесі дослідження.

Поняття *стратегія* і *тактика* у сучасному мовознавстві застосовують досить активно, однак витлумачують по-різному, залежно від мети та парадигми дослідження. Так, зокрема, комунікативну стратегію розуміють як “сукупність мовних дій” [2: 138], як “ланцюжок рішень мовця, його вибір певних комунікативних дій та мовних засобів” [3: 58], як умову та спосіб досягнення високого ступеня успішності висловлювання.

Будь-який комунікативний епізод може бути розглянутий з точки зору стратегій, які реалізуються за допомогою тактик (конкретних мовних ходів, послідовності мовленнєвих актів на певному етапі інтерації) [4: 162]. Стратегічний задум визначає відбір засобів і прийомів його реалізації. Отже, можна стверджувати, що мовленнєва стратегія і мовленнєва тактика зв'язані як рід і вид.

Мовленнєві стратегії медичного дискурсу пов'язані із загальним задумом кінцевої мети спілкування. Основна мета медичного дискурсу полягає, безперечно, у наданні кваліфікованої допомоги хворій людині, тобто у визначенні захворювання, призначенні необхідного курсу лікування і проведенні лікування, а також у рекомендації певної лінії поведінки. Тому слідом за іншими дослідниками (Карасик 2000, 2001, 2002; Бейлінсон 2001) ми виділяємо три основні стратегії медичного дискурсу: діагностуючу, лікувальну та рекомендуєву.

Слід зауважити, що серед усього набору мовленнєвих тактик різних стратегій медичного дискурсу виділяють спеціалізовані тактики, тобто тактики, які використовуються для реалізації однієї конкретної стратегії, і неспеціалізовані тактики, загальні для всіх стратегій.

Для діагностуючої стратегії спеціалізованими тактиками є тактика знайомства, тактика підтримки емоційної рівноваги і тактика звинувачення. Спеціалізованою тактикою лікувальної стратегії є тактика психологічного регулювання стану, тактика втіхи, тактика загрози, рекомендованої — тактика орієнтації на матеріальні можливості пацієнта.

До неспеціалізованих тактик медичного дискурсу відносяться тактики загальні. Так, загальними тактиками діагностуючої і лікувальної стратегій є тактики зближення, запиту конкретної інформації, комплімента, тактика “честь мундира”. Тактика презентації є загальною для діагностуючої і рекомендованої стратегії, а тактики обов’язкової співпраці і обов’язкового успіху — загальними для лікувальної і рекомендованої стратегії. Інші виявлені у ході дослідження: тактики переконання, створення довготривалих планів, самопрезентації, пояснення, формування ходу думок, умовчання, оцінки, — є загальними для всіх стратегій медичного дискурсу.

Отже, можемо стверджувати, що чітке і однозначне виділення конкретної мовленнєвої стратегії у професійному спілкуванні не завжди можливо. Злиття і взаємопроникнення мовленнєвих стратегій є характерною особливістю медичного дискурсу. Не можна забувати про те, що людський організм є складною системою: захворювання одного органу часто супроводжуються дисфункцією інших органів. Тому, аби уникнути помилок, вже у ході лікування (лікувальна стратегія) лікареві, з одного боку, необхідно отримати додаткову інформацію, результати додаткових досліджень (діагностуюча стратегія), а з іншого боку, лікар може, призначивши лікування, рекомендувати пацієнту лінію поведінки для максимально успішного результату проведеного лікування (рекомендована стратегія).

У ході дослідження ми розглянули низку певних мовленнєвих тактик, на вибір яких впливають і тип особи лікаря, і типи пацієнтів, і певні типи хвороб, і ситуації, в яких проходить спілкування лікаря, і регламент, відведений на прийом пацієнта.

Отже, найбільш поширеною тактикою діагностуючої стратегії медичного огляду є **тактика запиту конкретної інформації**. Мета цієї тактики — виявити можливі “проблемні ділянки”. В описуваній ситуації

вона реалізується за допомогою питальних висловів, що характеризуються певною типізованістю. Ставлячи стандартні клішовані питання, лікар прагне отримати конкретну інформацію для постановки діагнозу. Ланцюжок питань з боку лікаря передбачає послідовно збудовану розповідь пацієнта з акцентом на вказаних моментах, як-от: *Біль у Вас колючий чи ріжучий? Судоми бувають зрідка чи постійно?*

Питально-відповідні інформативні мікродіалоги характеризуються швидкою зміною реплік. Неповні пропозиції, непоширені синтаксичні конструкції відрізняються наявністю смислового наголосу, який виконує понятійну функцію. Правильно обрана інтонація не передбачає можливу подвійність відповіді, тим самим не допускається альтернативність у відповідь реакції пацієнта. Якщо пацієнт позитивно відповів на запитання про наявність захворювання, то, вірогідніше за все, лікарю буде потрібна конкретна інформація, яка потягне за собою питання або низку питань, що стосуються саме цієї ситуації:

Л.: Хронічні захворювання які-небудь є?//

П.: Тільки щитовидна залоза у мене збільшена//

*Л.: Ви йод **приймаєте**?//*

П.: Так//

З перших хвилин розмови для лікаря важливо, щоб пацієнт проникся до нього довірою. В арсеналі лікаря як вербальні, так і невербальні засоби встановлення контакту з пацієнтом. Характерним елементом тактики зближення, яку використовує лікар у цій ситуації, є звернення до пацієнта на ім'я (використовуються навіть зменшувальні, пестливі імена). Використання цієї тактики характерне для всього ходу діалогу з пацієнтом.

Тактика **переконання** використовується лікарем при реалізації не лише діагностуючої стратегії, але і у всіх інших мовних стратегіях, тобто вона відноситься до неспеціалізованих тактик. Характерним елементом цієї тактики є аргументаційна частина, що робить її (тактику) результативною.

Використання клішованих, тобто витягуваних з пам'яті, відтворених, а не створюваних у момент мови висловів — характерна особливість мовних тактик діагностуючої стратегії. Для них придатна швидка й чітка зміна ролей “той, що говорить — той, що слухає”, використання коротких синтаксичних конструкцій, неповних пропозицій, що обумовлено стереотипністю самої ситуації спілкування.

У ситуації медичного огляду пацієнт часто формально відповідає на питання лікаря, прагнучи уникнути відвертої розмови за тих або ін-

ших причин. При такій поведінці пацієнта лікар або відмовиться від лідируючої позиції в комунікації, або повинен буде застосувати нові тактичні ходи, наприклад, ставити питання-“провокатори” і формулювати їх так, щоб пацієнт був вимушений відповідати не лише відверто, але й повно.

Проаналізовані діалоги лікаря з пацієнтом у межах медичного огляду показали, що пацієнт не завжди може дати відповідь на поставлене запитання. У такій ситуації лікар, як правило, ставить запитання-“підказку”, аби допомогти пацієнтові з відповіддю:

Л.: Щеплення від дифтерії робили?

П.: Не знаю.

Л.: У плече чи під лопатку?

П.: Робили під лопатку щось.

Цієї інформації для лікаря виявляється досить, він знає, що саме роблять “під лопатку” у такому віці.

У подібних комунікативних ситуаціях спостерігається зміна діагностуючої стратегії на рекомендовану. Проте межа стратегічних ліній не завжди чітко простежується. Домінуючою залишається діагностуюча стратегія (медичний огляд у першу чергу передбачає виявлення можливих “проблемних ділянок” у стані здоров’я людини), а використання тактик аргументації і переконання, характерних і для діагностуючої, і для лікувальної, і для рекомендованої стратегій, дає можливість лікареві сформулювати лінію поведінки пацієнта після медичного огляду.

Слід зазначити, що в ситуації медичного огляду час, як правило, розподілений таким чином, що спочатку лікар реалізує діагностуючу стратегію, а потім, за декілька хвилин, що залишилися, — рекомендовану.

Злиття діагностуючої і рекомендованої стратегій характерне не лише для ситуації медичного огляду, оскільки послідовна реалізація цих стратегічних ліній здійснюється лікарем в ході різних мовних ситуацій.

Діагностика полягає не лише у накопиченні даних про стан здоров’я, але і в зовнішньому огляді пацієнта. У цій ситуації лікар використовує **тактику спонукання**, яка має яскраво виражений директивний характер. Лікар застосовує імперативні мовні акти. **Форми їх вираження найчастіше — дієслово у формі наказового способу однини (роздягайся; одяг складай на стільчик; лягай/ подивлюся/ на кушеточку/ на спинку; ти сядь спочатку/ сядь;)** і неповні пропозиції (*п’яточки ось*

сюди; пелюшечку сюди; руки в сторони; на кушетку/ ніжки до себе;). Безапеляційність вимог лікаря пом'ягшується використанням іменників із зменшувальним суфіксом (*кушеточка, пелюшечка, стільчик, п'яточки, ніжки*). Їхне вживання демонструє розташованість, симпатію, сприяє встановленню доброзичливих стосунків. Залежно від особи пацієнта і мовних звичок лікаря можна наголосити на використанні непрямих спонукальних конструкцій, як-от: *Ви можете тепер одягатись*, що позбавляє вислів лікаря категоричності і є показником ввічливості.

У процесі діагностування важливо пояснити пацієнтові, що ще необхідно зробити і як це відбуватиметься, аби не було ані страху, ані болю, а був досягнутий максимальний результат (**тактика роз'яснення, пояснення**). Якщо лікар пояснює свої дії, то пацієнт почувається вільніше і природніше, що дуже важливо. Інколи лікар відразу повідомляє пацієнтові про те, що він бачить (*На шийці у тебе ерозія; Маточка спокійна, хороша*) і пояснює, чим це може бути викликано, що потрібно буде ще обстежити, аби картина була повною.

Тактика формування ходу думок пацієнта виконує функцію емоційного стабілізатора. Нами зафіксовано спілкування з пацієнтом, що різко негативно оцінює всі попередні спроби спілкування з лікарями. Психологічний настрій пацієнтки, безумовно, пошкодить спілкуванню, комунікація може не відбутися, якщо лікар не знайде потрібних способів дії. Лікар застосовує низку тактичних кроків, мета яких — “дистанціювати негатив”:

П.: Я була у лікаря Х. і вона сказала...

*Л.: І вона сказала/ що ваша залоза не у повному порядку// **Правильно** я зрозуміла?//*

Аби не дати пацієнтці виголосити слова засудження на адресу іншого лікаря (мабуть, тут відбувається накладання тактики, яку ми умовно назвали “честь мундира”), лікар перебиває репліку пацієнта і закінчує фразу. Безконфліктність, нейтральне забарвлення фрази досягається використанням літоти (*не у повному порядку*) і питанням-провокатором, логічний наголос в якому падає на слово *правильно*. Тим самим інше формулювання немов не допускається, пацієнт погоджується. З точки зору мовного втілення для реалізації цієї тактики характерне використання перерваних синтаксичних конструкцій, вставних слів, інверсії, різкої зміни теми нової репліки. Цікаво, що деякі фрази пацієнтки виявляються без вербально вираженої відповіді лікаря.

Відзначимо, що в лікарській практиці винесення остаточного діагнозу часто неможливе без широкого спектру додаткових досліджень і висновку фахівців інших галузей. Складні випадки, викликані збоєм у роботі різних систем організму, вимагають від лікаря високого професіоналізму і необхідності працювати разом з іншими лікарями. Для цього використовується **тактика презентації**:

Л.: Вам не пропонували проконсультуватися у лікаря Х.? // Вона гінеколог-ендокринолог з багаторічним досвідом/ і ми з нею працюємо у контакті //.

Цю тактику можна розглядати, на наш погляд, як м'яку ненав'язливу пораду звернутися за додатковою консультацією до провідного фахівця. Непряма форма вираження поради не відносить її до обов'язкових рекомендацій. Тактика презентації частіше використовується для реалізації рекомендованої стратегії.

Отже, комплекс комунікативних стратегій, по-перше, безпосередньо пов'язаний з мовленнєвою поведінкою кожного з учасників діалогічної інтеракції і поза ним не розглядається співрозмовниками, а по-друге, маркується певним чином за допомогою відповідних лінгвістичних показників, які здатні відображати ієрархічну організацію діалогічного дискурсу, представленого у вигляді мовленнєвих тактик.

Засоби реалізації однієї і тієї ж тактики можуть бути різні в різних стратегіях медичного дискурсу, що пояснюється різною метою спілкування. Кожна тактика реалізується вербальними і невербальними засобами і виражається комплексом мовних засобів. У реальному спілкуванні часто спостерігається взаємопроникнення декількох тактик, що підсилює дію на пацієнта.

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М. : Гнозис, 2004. — С. 226—289.

2. Макаров М. Л. Интерпретационный анализ дискурса в малой группе. — Тверь : Изд-во Тверского гос. ун-та, 1998. — 199 с.

3. Труханова И. В. О разграничении понятий: речевой акт, речевой жанр, речевая стратегия, речевая тактика // Филологические науки. — 2001. — № 3. — С. 58.

4. Формановская Н. И. Культура общения и речевой этикет. — М. : Икар, 2002. — 234 с.

УДК 821.161.2—31.09

Е. В. Боева

СПЕЦИФІКА АНТРОПОНІМІКОНУ РОМАНУ ЮРІЯ ЩЕРБАКА “ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ”

У статті розглядаються функціонально-семантичні особливості антропонімів у романі Ю. Щербака “Причини і наслідки”. Висвітлюється роль цього розряду онімів у створенні характерів, сюжетному розгортанні, розкритті авторського задуму.

Ключові слова: антропонім, онім, прізвище, контрастне протиставлення, художній текст, ідіостиль.

This article discusses functional-semantic features of anthroponyms in the novel “Causes and Consequences” by Y. Scherbak. Their role in creating of characters and story line and in revealing of author’s intention is elucidated.

Key words: anthroponym, onym, last name, the contrast opposition, artistic text, idiostyle.

Власна назва у художньому тексті є не тільки номінативною одиницею, а й напрямком до більш об’єктивного розуміння як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому. Онім у художньому творі — це мовний знак, що здатний поєднувати в собі і відбивати різні площини реальної та ірреальної дійсності. Як зазначає Т. Немировська, ономасторчість як прикмета ідіостилю визначається ступенем навантаження номінаційного поля в художньому тексті і стає найважливішою ознакою авторського письма [2: 18].

Сучасна українська ономастика поповнилася значною кількістю праць, присвячених питанням термінології літературно-художньої ономастики, проблемі класифікації літературно-художніх онімів, лінгвальним та екстралінгвальним факторам впливу на процеси творення та функціонування онімів у художньому тексті (дослідження Л. Белея, В. Калінкіна, О. Карпенко, Ю. Карпенка, Л. Масенко, М. Торчинського та ін.). Однак ономастикон Юрія Щербака ще не був предметом наукових студій вітчизняних дослідників, хоча ми-

тець дійсно відтворює епоху, в якій живе, у всіх її проявах і до вибору імен своїх героїв ставиться дуже відповідально. Тематична різноманітність художніх творів Ю. Щербака служить запорукою багатства та стильової багатофункціональності літературно-художніх антропонімів, які вживаються у його текстах. З огляду на сказане, **актуальність** представленої статті визначається потребою всебічного і ґрунтовного вивчення антропонімікону Ю. Щербака як важливої ланки у розвитку нової української літературно-художньої антропонімії ХХ–ХХІ ст.

Зазначимо, що літературознавці розглядають прізвище та ім'я літературного героя як суттєву ознаку його характеру. І якщо художній твір — це завжди цілісний організм, в якому не може бути нічого зайвого і випадкового, то ім'я — “суттєвий семантичний і емоційно-експресивний елемент у цілісній структурі літературного твору” [1: 86]. У проблематиці прози Ю. Щербака поетика імені головного героя розставляє своєрідні акценти, важливі для цілого художнього тексту, і несе вагом навантаження. Головного героя роману “Причини і наслідки” звать **Євгеном**. В перекладі з грецької “eugenēs” означає благородний, шляхетний [4: 57]. Ім'я героя цілком відповідає його внутрішній сутності. Безкомпромісний і справедливий, **Євген Жадан** наївно вірить, що зможе позбавити людство від жахливої хвороби — сказу. Але підтекстовим рефреном через увесь твір звучить думка, що страшнішими від тілесної недуги є сказ душі і серця, коли людина перероджується в нелюда. **Євген** зрозуміє це пізніше, коли його огорне хвиля розчарувань в людях, яким вірив. Оля, Мідатов, Нечаєв, Лариса, її батько — всі вони виявилися циніками і боягузами, які дбали виключно про власні інтереси. На якомусь етапі життя до Євгена прийшло прозріння, що він живе у час брехні і підлабузництва, і що мовчання — його найбільша поразка: “*Я змирився з тим темним і неправдивим, що оточує мене, махнув на це рукою. Мовляв, однаково нічого не змінити. Моя чесність існує лише в певних і дуже вузьких межах...*” [5: 309]. Прізвище головного героя роману “Причини і наслідки” — **Жадан**. Семантично воно переплітається з дохристиянським іменем Ждан, яким колись на Русі батьки називали довгождану дитину. Цим прізвищем автор підкреслив значущість особистості основного героя в романі “Причини і наслідки”. Таких Жаданів, тобто людини високопрофесійної, чесної, непідкупної, фанатичної у справі рятувати людей від смертельно небезпечних хвороб, потребувала епоха, тим більше, що до лікарів завжди було особливе ставлення і дуже часто

від них, особливо якщо це стосувалося епідеміологів, вимагали неможливого як пацієнти, їхні родичі, так і влада. Ю. Щербак показав, як нелегко працювалося лікарям. Адже крім своїх прямих обов'язків, вони виконували і багато інших, часто малосумісних між собою: “*Тут і операції, і скарги, і будівництва, і диспансеризації, і комісії...*” [5: 79]. Згадаймо реальні факти: в яких умовах, наприклад, в останні роки свого короткого життя працював у Ялті відомий письменник Степан Руданський, котрому доводилося обстежувати екіпажі кораблів, поставлені в морі на карантин. Лікарі завжди стоять перед лицем людських страждань, перед неминучістю поразки. Ю. Щербак загострює увагу читачів на незадовільному стані радянської медицини. Несправне обладнання, брак медикаментів, які могли б врятувати не одне життя, не придатні для проведення дослідів приміщення, недостатнє фінансування галузі — цей сумний перелік можна продовжити й далі, а водночас зіставити й порівняти з нинішнім нічим не кращим становищем у медицині. Водночас Ю. Щербак не просто чув про це, а спостерігав зсередини, бо сам присвятив не один рік епідеміології, а до того ж був твердо переконаний, що бути лікарем — це як на війні: постійно сам ризикуєш стати наступною жертвою. Літературний герой **Жадан** теж у повній мірі відчув увесь тягар побутових і моральних обов'язків. Але він розумів, що потрібен людям й що сам прожити без улюбленої справи не зможе, тому не уявляв себе без дослідів, без медицини, для якої багато чим пожертвував. І таких людей у медицині чимало. Для прикладу візьмемо ще одного персонажа роману “Причини і наслідки”. Відомого колись **рабіолога Шульгу** письменник називає **Савелієм**. Це давньоєврейське ім'я Saul перекладається як виклопотаний, випроханий у Бога, жаданий. Імовірно, це латинське слово Sabellus — сабінський [4: 96]. Однак з перших сторінок роману ми дізнаємося не про його відкриття, дослідження, самовіддану працю, а бачимо “худого діда”, одягненого в “*старе, зруділе від старості пальто*”, чоловік “*тупцяв, тримаючи перед собою залиті молоком потташиному зігнути пальці, заважаючи тим, хто стояв за ним*” [5: 13–14]. Тепер він “*заважає*”, а колись був таким потрібним. Письменник показує, як багато в долі людини може змінити час. “*Колись мене весь Київ знав. А тепер? — сумно каже Шульга Євгенові*” [5: 15]. Людина, яка свого часу принесла чимало користі, тепер забута і самотня. Але **Шульга** взяв від життя важливий урок, який вчить не просто “як стати людиною”, а “як нею залишитися”. Людина мусить бачити сенс свого існування, мати мету, а все решта не має значення. До того ж, пріз-

вище **Шульга** означає “той, у якого домінує ліва рука”, ліворукий, а всі лівші, як правило, талановиті.

Цікаве ім'я в директора інституту професора Лук'янова — **Анатолій**, що дослівно означає схід сонця, Схід [4: 38]. Певно, таке сонячне ім'я спричинило любов його носія до світла. В його кабінеті усюди яскраво сяяли лампи. Він скаржився своїм близьким співробітникам, що “*фізично не зносить затінку, смеркання і всіх інших форм темряви і напівтемряви...*” [5: 24]. Його прихід в науку знаменував собою початок чогось зовсім нового. “*Він вивів інститут з сонного заціпеніння, з байдужої летаргії...*” [5: 28]. Зате колишній однокурсник Жадана, тепер доктор наук, вірусолог **Нечаєв Олексій Олександрович** — особистість дволика. Коли однокурсники зустрілися через багато років, Жадан відчув, що від Олексія віє чимось “чужим”. Він зрозумів, що “*це запах нового життя, яке віднині починається в лабораторії*” [5: 128]. І мав рацію. **Олексій** не виправдав імені, яке йому дісталось. Воно походить в грецького *alexo* — захищаю, буквально: захисник [4: 85]. Його обов'язком було захищати людське життя і дотримуватися клятви Гіппократа. Але ні! В його житті була інша мета, і там не було місця для милосердя і співчуття. Стати академіком, навіть ціною чиєїсь зруйнованої долі — ось його самоціль. Він намагається переконати Жадана, що Лук'янова потрібно усунути з посади. Обіцяє, коли сам стане директором, то візьме його заступником по науці. **Нечаєв** упевнений в необхідності боротися “*рішуче і безкомпромисно*”, адже “*перемога дістається тільки сильним*” [5: 24]. Якщо глибше вникнути у те, як спричинилося власне і родове прізвище до деградації особистості персонажа, то можемо помітити, що ім'я і прізвище виявилися незіставними: негативні модулі прізвища “*витіснили*” весь позитив імені. Прізвище **Нечаєв** асоціюється зі словом “*нечаянный*”, що означає “*ненавмисний, випадковий, несподіваний*”. Нечаєв справді був у медицині випадковим, бо хоча мав неабиякі здібності і досвід у роботі, однак спрямував їх у хибне русло: дбав тільки про кар'єру і славу, а не про те, щоб з ризиком для себе самого рятувати чиєсь життя.

Досить колоритним у романі “*Причини і наслідки*” є образ **Василя Браги**. Ім'я Василь у перекладі з гр. *basileus* означає цар [4: 45]. Власник такого імені, безперечно, мусить викликати певний страх у його оточення, повагу. Його “*царственість*” в романі підкреслена ще й сивиною, яка надавала зовнішньому вигляду “*якоїсь поважної, всевидючої мудрості*” і робила схожим на “*глибокодумного патріарха*” [5: 182]. Але страх у підлеглих Василя Браги явний, а до поваги дуже

далеко: прізвище персонажа домінує над іменем. Тож Ю. Щербак використовує свій улюблений прийом — протиставлення. Він порівнює **Брагу Василя Панасовича** (хоч частіше згадується лише його прізвище, і це наштовхує на певні висновки) і **Верхратського Нестора Івановича**. Отже, Брагу “не поважали, але боялися”, а Верхратського “*всі поважали, але ставилися без належного його посаді страху господнього, несерйозно...*” [5: 180]. Та й саме за себе говорить ім’я Нестор — з грецької — той, що згадує дід, батьківщину [4:81]. Тобто Верхратський був м’якою домашньою людиною. Дуже влучно підібране письменником ім’я для головного лікаря старомитницької лікарні. Його звали **Федір** (гр. theos — Бог і doxa — дар), буквально — божий дарунок, даний Богом [4:105]. Семантично це ім’я перегукується з іменем Богдан, воно вживалося на Україні задовго до введення християнства, але церква, незважаючи на значення, а опираючись на “поганське” походження імені, не включила його в свій перелік. З інших джерел дізнаємося, що колись на Русі усіх дітей до хрещення називали Богданами [3: 244].

Володимир — ім’я слов’янське. Дослідники виводять ім’я від слів “влада” і “мерь” — великий (буквально: силою великий) [4: 48]. Із часом елемент “мерь” зблизився із мир (світ), ім’я переосмислювалося і стало означати володар світу. Справді, **Супрун** і вважав себе володарем. Так його сприймали інші. В очах Жадана він був людиною, “котра щось реально вирішує”. На його думку, в таких, як Супрун, людях “*волі, влади й рішення є незбагнений чар, завдяки чому всі їхні слова й вчинки набувають якогось особливого значення, сповненні вищого смислу*” [5: 105]. Яким же було розчарування і неймовірне потрясіння, коли виявилось, що для людини “*волі влади й рішення*” “*хабарі, приписки, незаконні премії стали системою*” [5: 307]. Світ Супруна розлетівся, мов картковий дід, не залишилося нічого від колишнього “володаря” людських доль. А таких було немало.

Серед персоналії роману Ю. Щербака “Причини і наслідки” є й такі, що вміли дарувати комусь щастя, проте часто ціною сліз інших людей. **Юрій Скидан** (в перекладі зі слов’янської слово означає землемір) як відомий акушер-гінеколог відміряв багато щастя тим жінкам, в яких з’явилася надія на материнство. Він же примусив страждати Євгена, відібравши у нього кохану дружину. Але чи аж так сильно Жадан її любив, чи була це тільки банальна прив’язаність? Скидан впевнено заявляє: “*Навіщо вона вам? Вона не для вас... Якби ви любили по-справжньому Олю... ви б уже мали з нею троє дітей... Носили б її на*

руках, а не примушували її працювати і робити цю ідіотську дисертацію” [5: 287]. Недаремно у романі “Причини і наслідки” Ю. Шербак називає двох своїх героїнь однаковими іменами — **Ольга**. Так звучить дружину Жадана і жінку, з якою його “сватали” у дядька Антона. І тут автор застосовує контрастне порівняння. Жадан відразу зрозумів, що та жінка *“так само подібна до його Олі, наче бубен до скрипки”* [5: 191]. Свою дружину він згадував з трепетом і ніжністю, особливо ті хвилини, коли *“Оля цілувала хризантеми, казала, що нічого кращого в своєму житті не бачила, тоді вона ще цілком належала йому, ще нічого не сталося, ще час не починав свого безжального руху по колу, по спіралі чи по прямій”* [5: 52]. Він дарував їй золото-руді хризантеми і був упевнений, що купуватиме саме ці квіти у день її народження “аж до самої смерті”. Здавалось би, дрібна деталь — жовті хризантеми. Але у творчості нема нічого випадкового, і навіть ця деталь сигналізує про щось важливе. Чому саме жовті квіти, а наприклад, не червоні, білі, чи інші? Цікаво, що жовтий колір вважається божественним, золотим і сприймається як “застиглий сонячний блиск”. Така символіка жовтого кольору зберігалася до XII століття. Пізніше він почав означати зраду [3: 656]. Отже, ймовірно ці квіти були певним натяком на майбутню розлуку. Водночас Жадана дратувала **“чужа” Оля**. Він з великим нетерпінням чекав, коли замовкне ця *“жінка з вавилонською вежею на голові”* [5: 191]. Він згадував голос дружини, як вона розмовляла по телефону: *“Весь смисл був лише в тембрі її голосу, в її шепоті, в мелодії її розмови і, звичайно, в паузах”* [5: 284–285]. Хоч Жадан ще тоді не усвідомлював, ким був її співбесідник. Вона зрадила чоловікові і власному імені? Чи, навпаки, відстояла святе право бути жінкою? Її прощальні слова, кинуті Жаданові в обличчя, виправдовують її: *“Ти слабкий. І все життя будеш слабкою людиною. Мені набридло бути при тобі мужчиною. Я — жінка, лише жінка і хочу бути жінкою”* [5: 158].

У романі часто протиставляються між собою різні жіночі образи: *“Лариса Супрун — струнка, вродлива, білява, з ніжними рисами обличчя з легкою, переможною усмішкою, і важка, незграбна, з довгим носом і тонкими губами Гаркуша”* [5: 32]. **Лариса** в перекладі з грецької означає “чайка” [4:150]. Вона справді нагадувала чайку, така ж витончена і граціозна. Поруч з нею, з її сліпучою молодою красою, Жадан *“видавався собі безнадійним старим, миршавим, худим і маленьким...”* [5: 34]. Вона мала успіх у чоловіків, проте, жоден із шанувальників не насмілювався *“почати наступ на Ларису — так ввічливо-непристоупно трималася вона, так холодно і замкнено реагувала на будь-які спроби*

наблизитися до неї” [5: 35]. **Супрун** дивилася на співробітників зневажливо, згори, а проте, ніхто, крім відчайдушної **Гаркуші**, не наважувався заводитися. А все тому, що батько Лариси займає високу посаду у вищих будівельних сферах, і чоловік круто сходив угору по адміністративній лінії. Лук’янову були потрібні такі зв’язки, бо саме планувалося будівництво клінічного й лабораторного корпусів, тому й панькався з Ларисою, як *“чорт з писаною торбою”* [5: 33]. **Гаркуша** ж таких привілеїв не мала (ім’я означає — тиша, спокій). Таким і було її життя: тихим і непомітним. Не судилося їй жіноче щастя. Проживши з чоловіком рік, розлучилася. Така ж доля спіткала і її доньку. Однак, вдачу цієї жінки спокійною не назвеш. Коли вона гнівалася, в неї бували *“напади, загострення хронічного сказу”*, як називав цей стан Кучерявий: *“В такі хвилини вона червоніла, роздувалася на очах, як від алергічного набряку, слова сипалися з неї, як горох з дірявого мішка”* [5: 21]. Але це не заважало їй плідно працювати і бути незамінною у лабораторії.

Дещо подібна до Гаркуші головний лікар старомитницької санепідемстанції **Ксенія Григорівна Куля**. Колись це була *“писана українська красуня, тепер залишились тільки чорні, густо підмальовані брови, та карі очі тепло й молодо сяяли на брезклому, старому обличчі”* [5: 57]. **Кулю** в районі та області всі, посміхаючись, називали *“Ксеня-великомучениця”*, бо її приказка *“так і живемо, так мучимось”* стала притчею во язицех. Вельми промовисте **прізвище Куля**. Воно може означати швидкість (а її цій жінці якраз не бракувало), але й може означати потрапляння в ціль. Вона вміла досягти мети. *“Пішла в атаку на начальство. Як танк”* [5: 61]. Куля навіть у Москві була в Держплані, дійшла до міністра, все-таки спільним зусиллям спорудила лікарню.

Коли Жадан зустрів **Лідію**, він пережив щось неймовірне: *“Відтоді, як пішла Оля, не охоплювало його таке дивне відчуття — тривожне, щасливе й сліпучо-небезпечне...”* [5: 203]. Лідія дослівно перекладається як та, що прибула з Лідії [4: 152]. Вона дійсно ніби прийшла до Євгена з іншого світу саме тоді, коли він цього найменше чекав. У романі неодноразово згадувалося, що Жадан дарував дружині золотисто-руді хризантеми, а Лідії він простягнув букет троянд. А троянди — це символ Вічності, смерті і воскресіння. Лідія знайшла в собі силу відмовитись від Жадана, від кохання, яке *“освітлює все, весь світ, все навкруги, ніби сонце навесні, завдяки якому оживає вся природа, все живе і суще”* [5: 311]. **Лідія** не могла бути щасливою з Євгеном, бо між ними завжди

була Олина тінь. Вона розуміла, що цей чоловік кохав і завжди кохати-ме колишню дружину, хоч і боїться в цьому зізнатися, навіть собі.

У романі “Причини і наслідки” є ще чимало імен і прізвищ, що їх носять епізодичні герої. Наприклад, дуже промовистим є ім’я жертви розлюченої вовчиці — **Надії**. Письменник показує, як за якусь коротку мить красива, молода жінка, повна сили і снаги, втрачає не просто красу, а обличчя взагалі. Вона “*не хоче жити так, без лиця*”, [5: 266], вона в розпачі мовить, що “*краще була б померла одразу в лапах вовчиці...*” [5: 266]. Серед інших прізвищ глибоко нещасливих жінок у романі Ю. Щербака зустрічаємо прізвище **Мальована**. Однак автор вживає його своєрідно, мало не з протилежним значенням. **Варвара Іванівна** була “*худа й зморена*” і “*долоня в неї була велика, розплескана важкою працею, темна від землі — мовби належала не маленькій жінці, а якомусь кремезному чоловікові, вантажнику, чи що*” [5: 43]. У цьому випадку на рівні підтексту звучить здогад: нестерпне, тяжке життя зробило з колись писаної красуні мало не тяглову силу в державі, яка нібито проголосила турботу про жінок, а насправді запропонувала їм “рівність”, яка обернулася в добровільне рабство.

Є в романі “Причини і наслідки” персонажі, які мають тільки прізвища. Зокрема, свого чоловіка Лариса Супрун кличе не інакше як **Кочергін**. У такому звертанні відчувається щось зневажливе, узагальнююче. Часто звучить прізвище померлого від сказу чоловіка — **Чорнодуб**. На нашу думку, цим композитним утворенням автор хотів сказати, що ця людина міцна, як дуб, і жити б йому до ста років, але чорна, несподівана біда обірвала його життя. Дуб почорнів — герой помер.

Спостерігаються у Ю. Щербака і наскрізні прізвища, що “переходять” із твору в твір. Серед них: **Верхратський, Лозицький, Білан**. Це не означає, що всі носії цих прізвищ тотожні. Знаємо, що прозаїк писав про людей, котрих знав особисто, співпрацював з ними або чув про них з перших уст. Однак у творчому арсеналі Ю. Щербака літературно-художні антропоніми стають важливим мовним засобом з широкими виражальними можливостями. Таким чином, письменник іменем і прізвищем увиразнює найважливіші риси характеру своїх персонажів, моделює різні обставини і непередбачувані повороти долі, зумовлені іменем, яке, наче зірка-дороговказ, супроводжує людину від її народження і до самої смерті.

Чекають на дослідження й інші розряди власних назв, які зустрічаються у творах Ю. Щербака і здатні доповнити висновки про складники його літературної майстерності.

1. Бушлин А. Имя литературного героя: Страницы истории русской литературы. — М., 1976. — 280 с.
2. Немировская Т. В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные проблемы русской ономастики. — К., 1988. — С. 38–40.
3. Глинський І. Життя і пригоди імені. — К.: Дніпро, 1990. — 623 с.
4. Скрипник Л., Дзятківська Н. Словник-довідник: Власні імена людей. — 2-е видання / За ред. В. Русанівського — К.: Наукова думка, 1996. — 420 с.
5. Щербак Ю. Лікарі: Роман, повість, оповідання. — К.: Дніпро, 1990. — 623 с.

УДК 72.14.67

М. В. Григоренко

ДО ТИПОЛОГІЇ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються типи запозичень. Залежно від ступеня адаптації іншомовної лексики, в українській мові розрізняють такі типи запозичень: запозичені слова, інтернаціоналізми, екзотизми, варваризми, іншомовні вкраплення, кальки. Акцентується увага на неоднозначності розуміння процесу запозичення у синхронії у порівнянні з процесом запозичення у діячронії.

Ключові слова: запозичення, іншомовне слово, освоєння.

The article is devoted to the considering of types the adoptions. Depending on adoption degree of the foreign words there are in Ukrainian such types of adoptions: borrowed words, internationalisms, exotic words, barbarisms, foreign original words, tracing papers. It is underlining the difference in meaning of the adoption process in synchrony and in diachrony.

Key words: adoption, foreign word, assimilation.

В окремі періоди розвитку літературної мови питання про запозичення чужоземних слів стає предметом широкого суспільного обговорення. Особливої актуальності воно набуває в період державотворення країни, яке вимагає всебічної кодифікації, враховуючи найбільшу здатність до проникнення для зовнішніх впливів, відкритість та у зв'язку з цим “нестійкість”, лексичної системи української мови. Пильність до лексичного рівня мови, власне, і зумовлена суттєвою особливістю лексики у порівнянні з іншими проявами мови — безпосередня спрямованість до явищ дійсності. “Саме в лексиці відображаються всі зміни, які відбуваються в суспільному житті, — поява

нових предметів, виникнення нових понять обов'язково призводить до створення нових найменувань чи до змін семантики тих чи інших слів” [5: 9].

Так, відкритість Української держави, перехід до ринкової економіки, посилення політичних та культурних зв'язків України з іншими країнами сприяли прямим контактам української мови з іншими мовами світу, внаслідок чого, починаючи з кінця 90-х р.р. ХХ століття, українська мова переживає процеси, що ведуть до змін на всіх її рівнях. “Одним з найпомітніших мовних явищ останнього двадцятиліття стало інтенсивне проникнення в практику слов'янських та інших мов елементів англійського походження. Це явище торкнулося як усного, так і писемного мовлення на більшості рівнів мовної ієрархії” [1: 190].

Так чи інакше, суспільний характер людської мови, історичні події, суспільно-політичні процеси неминуче призводять до запозичення однією мовою елементів іншої, впливу однієї мови на іншу. Отже, питання запозичення завжди стоїть у центрі уваги дослідників, особливо зараз, у час глобалізації суспільства, яка призводить до проникнення внаслідок науково-технічного та суспільного прогресу розвинених країн тих чи інших чужоземних елементів на позначення предметів і понять у різні мови.

Для початку зазначимо, що під запозиченням ми розуміємо елемент чужої мови (звук, морфема, слово, вислів), перенесений з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів, а також сам процес перенесення цих елементів однієї мови в іншу. Як відомо, існують два канали проникнення іншомовних слів: усний (через розмовне спілкування) та писемний (через книги, офіційні документи). Шляхи руху слова з мови в мову можуть бути як безпосередніми (прямими), так і опосередкованими — із мови-посередника. Різні вчені по-різному пояснюють причини цього явища. На наш погляд, головна причина запозичення — запозичення речі, явища, предмета, разом із якими досить часто запозичають і їхні назви. Друга причина — необхідність позначити певний спеціальний вид предметів чи понять. Не менш важливим чинником, характерним переважно для сучасного етапу процесу запозичення, є тенденція до очищення української мови від російськомовного впливу радянського періоду.

У мовознавстві запозичення розглядають і як нормальну функцію лінгвістичного життя, один із шляхів збагачення словникового складу мови, і як негативний процес, пов'язаний з переобтяженням національної мови іншомовними одиницями, певний недолік на-

ціональних галузевих терміносистем (Д. С. Лотте, М. Шанський, Ж. Вандрієс, Т. Кияк, С. Караванський, Н. О. Білецький та ін.).

У сучасних лінгвістичних довідниках подаються різновиди запозичень і їх характеристика. Так, розрізняють такі типи запозичень: *варваризми, вкраплення, екзотизми, запозичені слова, інтернаціоналізми, іншомовні слова, кальки*.

Термін *варваризм* означає “іншомовне або створене за іншомовним зразком слово чи зворот, що зберігають структурні ознаки чужих мов, по-різному пристосовуючись до фонетики, морфології української мови” [4: 26]. Під *вкрапленням* розуміють “введений у твір з певною змістовою або стилістичною метою уривок іншомовного тексту. Це може бути слово...словосполучення...речення...їх поєднання” [4: 82]. *Екзотизм* — це “слово або вислів, запозичені з маловідомої, найчастіше неєвропейської мови і вживані для надання мові особливого колориту” [4: 170]. *Запозичені слова* — “іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила” [4: 194]. *Інтернаціоналізм* — “слово або вислів, що належать до спільноетимологічного фонду ряду мов, близьких походженням або історичною належністю до певної зони” [4: 225]. *Іншомовні слова* — “слова з інших мов, які на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і в семантиці” [4: 230]. *Калька* — “слово, його окремі значення, звороти, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу (як правило, за частинами) [4: 245].

Спільним для всіх типів запозичень є їхня характеристика за ознаками “освоєння в мові” та “загальноновживаність”, з якої видно, що всі вони мають різний ступінь адаптації і розповсюдження в українській мові. У зв’язку з цим виникає щонайменше два питання, чи всі подані вище, так звані, різновиди можна відносити до запозичень і які слова взагалі вважати запозиченнями, адже до розряду запозичень (у даному випадку лексичних) відносять і ті, які увійшли в мову без будь-яких або майже без будь-яких змін (екзотизми, варваризми тощо), і ті, які зазнали значних змін у процесі запозичення (кальки, запозичені слова тощо) і за формою відрізняються від відповідних іншомовних прототипів. В “Енциклопедії української мови” зазначено, що запозичені слова характеризуються цілковитим засвоєнням іншомовних слів запозичаючою мовою [4:194]. Виділяють такі ознаки того, що чужорідне слово засвоїлось: 1) передача іншомовного слова фонетичними й графічними засоба-

ми запозичаючої мови; 2) граматичне освоєння слова; 3) фонетичне освоєння іншомовного слова; 4) словотвірна активність; 5) семантичне його освоєння; 6) регулярне вживання слова в мові [2: 35–36]. Всі ці ознаки свідчать, по-перше, про те, що запозичене слово увійшло у лексико-семантичну систему запозичаючої мови, і, по-друге, воно не сприймається як чужорідний елемент і, отже, не потребує пояснень щодо форми і значення, адже воно повністю трансформувалося. “Такі слова, звичайно, різко відрізняються від прямих запозичень. Цей другий різновид запозичень, на противагу першому (прямому запозиченню), можна назвати терміном *трансформоване запозичення*” [3: 11].

Зміни кореня, спричинені свідомим осмисленням чи, так званою, аналогією, зміна афіксів (відкидання чи приєднання їх), зміна закінчень, фонетична і граматична асиміляція, ступінь розповсюдження слова та відсутність синонімічних форм у мові, що запозичає, — все це чинники, які сприяють трансформації з часом іншомовного слова, тобто переходу на сучасному етапі розвитку мови слова з розряду іншомовної лексики до розряду, так званої, “власномовної” лексики. Так, слова *міжнародний, мережа, реформа, чурек, злочин* (запозичення попередніх періодів) спочатку проникли у склад спеціальної лексики й термінології, з часом у зв’язку з набуттям ними популярності вони засвоїлися усіма носіями української мови, набули всіх властивостей власне українських лексичних одиниць, що дозволяє розглядати ці слова у синхронії як українські. Те ж стосується і сучасних запозичень (*імпічмент, кемпінг, спікер, шопінг, мас-медіа, менеджер*), які з часом, враховуючи масштаби їхнього проникнення, можуть також трансформуватися настільки, що лише етимологічний аналіз цих слів вкаже на їхню приналежність до англо-американської мовної спільності. Тому варто говорити про неоднозначний розгляд процесу запозичення у синхронії, суттєво відмінний від процесу запозичення у діахронії: у першому випадку ми маємо запозичення лише з погляду походження, у другому — абсолютне запозичення.

Інша річ, що кожне іншомовне слово по-різному і з різним ступенем освоєння пристосовується до мовної системи. Залежно від цього, ми поділяємо усі різновиди іншомовної лексики за ступенем освоєння в мові від найвищого до найнижчого таким чином:

І. Запозичені слова. Ці слова не тільки завжди передаються графічними і фонетичними засобами української мови, але й мають цілком “українізоване”, а не екзотичне значення; від них утворюються твірні загальноновживані слова: *герой — геройський — героїзм — героїство; козак — козацький — козаччина*.

II. Інтернаціоналізми. У результаті довготривалого акту взаємодії мов при посиленних культурних і економічних зв'язках між народами становлять особливий фонд інтернаціональної лексики, яка наявна як у споріднених, так і неспоріднених мовах. Це слова, запозичені з тим самим значенням з одного джерела в кілька мов, більшість з яких передається графічними й фонетичними засобами мови, що запозичає: *спорт, географія, штаб*.

III. Екзотичні слова. Іншомовні назви речей і понять, які характерні для життя і культури якогось народу. Вони зберігають ознаки свого походження у вигляді звукових, орфографічних, граматичних і семантичних особливостей, які не властиві питомим словам: *полісмен* — посада особи правоохоронних органів у США; *крузадо* — грошова одиниця в Бразилії.

IV. Варваризми. Іншомовні слова та звороти, що не стали загальноживаними, повністю не підкорилися законам фонетики, граматики української мови: *леді, авеню* і т. д.

V. Іншомовні вкраплення. Слова і звороти, які зберігають іншомовне оформлення, тобто іншомовне написання і вимову: *happy end* (англ.) “щасливий кінець”, *pro i contra* (лат.) — “за” і “проти”.

VI. Кальки. Слова, які не запозичаються, але є зразком для нового українського слова. При творенні таких слів кожна значуща частина іншомовного слова замінюється відповідною за значенням українською морфемою. Відповідно, засвоєні лексичні одиниці, адже створені засобами української мови. Виділяють словотвірні кальки: *літописець* (гр. *chronographos*), *землеробство* (лат. *agricultura*); семантичні: *гуманітарний* у значенні *гуманний, добродійний*, як калька англ. *humanitarian* — “гуманний”, “гуманістичний”.

Що стосується іншомовних слів, то в межах цієї групи ми розглядаємо екзотизми і варваризми як її складові.

Все вище сказане дозволяє зробити такі висновки.

Запозичення — природний і необхідний процес розвитку мови, що відображає економічні, політичні й культурні зв'язки з іншими народами.

Існує суттєве розмежування розуміння процесу запозичення у синхронії від процесу запозичення у діяхронії.

Запозичені слова — це повністю засвоєні мовою іншомовні слова, які отримують місце в парадигматиці й синтагматиці мови, можуть бути дериватами, набувати конотативних ознак тощо.

В залежності від ступеня освоєння іншомовного слова, в українській мові розрізняють такі типи запозичень: запозичені слова, інтернаціоналізми, екзотизми, варваризми, іншомовні вкраплення, кальки.

1. Ажнюк Б. М. Англіцизми в сучасній українській, російській і чеській мовах // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 190–207.

2. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. — М.: Наука, 1968. — 208 с.

3. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. — М.: Наука, 1982. — 260 с.

4. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. Енциклопедія, 2004. — 750 с.

5. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. — М.: Просвещение, 1977. — 335 с.

УДК 81.161.2'373.2

О. Ф. Немировська

ДОМІНАНТА ДОРОГИ В ЖАНРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ (на матеріалі повісті Осипа Назарука “Роксоляна”)

У статті розглянуто особливості творення автором домінанти дороги як одного з чинників утворення жанру історичної прози. Проаналізовано лексеми на позначення руху, описано характер їхнього функціонування у контексті. Продемонстровано їхні конотативні можливості і стилістичну роль у створенні різноманітних художньо-образних ефектів.

Ключові слова: дорога, шлях, домінанта дороги, дромонім, історична проза.

In the article is realized the dominant of the road as on the ways building genre of the historical prose. It is analyzed the lexems of the different perks of the speech for reflecting moving, described their character in the context. It is demonstrated their connotative abilities and stylistically role in forming different associations, contrast oppositions in the building of the fiction work.

Key words: the way, the road, the dominant of the roads, the dromonym, the historical prose.

Одним із ключових компонентів літературно-художнього твору (ЛХТ) є художній простір (ХП), що стає у творі виразником авторської концепції, моральної характеристики героїв, етико-естетичної оцінки. Фактор просторовості сягає глибин ЛХТ, визначає численні

компоненти художньої системи, моделює часові, локальні, соціальні, етичні, національні та ін. параметри. Отже, розгортання сюжету, поведінка персонажів нерозривно пов'язані із простором, у якому відбувається дія.

Форми виразу і втілення ХП є різноманітними. Він може бути природним і побутовим, може бути відкритим, безмежним і обмеженим, закритим; може бути динамічним з різноспрямованим рухом і статичним, застиглим. Спрямований рух у ЛХТ зумовлює появу однієї з домінуючих просторових категорій — образу *дороги* в її незліченних проявах і варіаціях.

Саме в *дорозі* в одній локально-темпоральній площині перехрещуються шляхи різних людей, виникають будь-які контрасти, стикаються й переплітаються різні долі. *Дорога* є тією точкою, де зав'язуються й вивершуються події, де відбувається розгортання сюжету, де час немовби вливається у простір і “тече” в ньому, творячи різні дороги. Саме лінійний, спрямований простір, уособленням якого є дорога, стає підґрунтям для образного переосмислення, метафоризації шляхів-доріг (*життєва путь, обрати нову дорогу, історичний / творчий / науковий шлях*), а також для моделювання темпоральних категорій (“дорога” як засіб розгортання характеру в часі) [5: 253].

Будучи найменш дослідженим аспектом ЛХТ (існують лише поодинокі фрагментарні розвідки мовознавчого й літературознавчого характеру [3; 9; 10], домінанта дороги, на наш погляд, заслуговує особливої уваги. Цей образ може стати просторовою домінантою, що організує весь текст. “... концепт *шлях* є одним з найважливіших “працюючих” концептів у площині “людина — простір”, а семантика лексем, що становлять поле *шляху*, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими чи уявними просторовими сферами” [9: 17].

На нашу думку, це безпосередньо стосується найкращого і найвідомішого твору західноукраїнського письменника 20 століття Осипа Назарука “Роксоляна”. Ця історична повість, написана у 1930 році, змальовує галицьку дівчину, дочку рогатинського священика Анастасію Лісовську, яка, потрапивши до татарського, а згодом до турецького полону, не стала приниженою рабинею, а зуміла піднятися на найвищий щабель турецької ієрархії — стати законною дружиною султана Сулеймана Великого, володаркою Сходу, відомою світу під іменем Роксоляни. Творчість О. Назарука взагалі, і зокрема повість “Роксоляна” сьогодні є фактично недослідженими, незважаючи на

те, що даний твір являє собою взірць художньої майстерності митця, відзначається довершеністю, високою естетичністю, правдивістю у відтворенні історичних подій, реалістичністю у змалюванні характерів, багатством художньо-образних та мовностилістичних засобів. Одним із ключових моментів художньої виразності, побудови сюжету, реалістичності у зображенні подій є домінанта дороги (ДД), представлена у повісті широко й різнопланово.

Отже, **темою** нашого дослідження є лексичні і стилістичні засоби виокремлення ДД в жанрі історичної прози. **Матеріалом** розвідки послужила історична повість О. Назарука “Роксоляна”, стрижневим компонентом якої є ДД в її численних модифікаціях. Ми поставили за **мету** на прикладі зазначеного твору визначити мовностилістичні засоби виокремлення ДД в жанрі історичної прози. Поставлена мета зумовила низку **завдань** — проаналізувати тематичне поле *дороги*, виявити варіації та описові конструкції, що містять відповідні лексеми, з’ясувати їх стилістичну роль як засобу актуалізації ХП.

Тематичне поле *дороги*, крім дромонімів *Чорний Шлях*, *Шлях Фараонів* та їхніх модифікацій, представлено у повісті лексемами *дорога* (*доріжка*, *доріженька*, *дороги*); *шлях* (*шляхи*); *стежка* (*стежина*, *стежки*), *путь*. “Створюючи текст, автор проводить селекцію знакових форм і відбирає з них ті, які (...) максимально повно й адекватно відображають і виражають задум” [7: 110]. Отже, всі лексеми підпорядковані єдиній меті — побудові концепту *шлях* [9: 17] у контексті “Роксолани” і, відповідно до конкретних семантичних відтінків, авторської концепції, утворюють різноманітні конотації, сприяючи розкриттю ідейного задуму твору.

Пріоритетне місце серед цих мовних знаків посідає дромонім *Чорний Шлях* [6: 21; 22; 30; 31; 164; 166; 184] та синоніми — власні назви (ВН) *Злий Крок* [6: 22; 164], *Шлях Незримий* [6: 22; 164] (народні, фольклорні назви цього шляху). Незважаючи на невелику частотність уживань та невелику кількість варіацій (*Чорний Шлях килимський* [6: 25–2], *Чорний Шлях ординський* [6: 141; 213; 275], *Чорний Шлях степовий* [6: 214], метафоризоване *Чорний Шлях думки* [6: 289], *Кервав-Йолі* (турецьке) [6: 157], *шлях сей* [6: 22], *той шлях* [6: 30; 305], *сам той шлях* [6: 22]), зазначений дромонім, завдяки потужній експресії, буквально з перших разів уживання персоніфікується, перетворюється на символ всенародного горя, страждань полонених, що їх женуть цим шляхом у неволю. Збільшенню конотацій і наростанню експресії сприяє також підсилювальний повтор якісного прикметни-

ка чорний у наступних контекстах: “**Чорний Шлях** званий також **Злим Кроком** або **Шляхом Незримим**. **Чорним** називався він з різних причин. Ходило по нім **чорне** нещастя, убивство, грабіж і **чорна** смерть — чума. Йшли ним століттями **чорні** від бруду орди монгольські й **почорнілі** від нужди бранці-невольники. І земля тут з природи **чорна**, а татарські коні, стоптавши траву, значили на ній **чорне** пасмо переходу (...) **Татаре** мали звичайно три дороги, якими в своїх наїздах розливалися по Україні (...) Кожний з цих шляхів народ ще сьогодні називає **чорним** і ще сьогодні оспівує трагедії, які діялися на тих **чорних** шляхах татарських” [66 22]; “Тоді уперто переслідував її привид **Чорного Шляху**, хоч замикала очі. В її уяві йшла тоді тим шляхом **чорна** смерть, чума. Ішла висока, аж до хмари, вся **чорна**, як оксамит, з **чорною** косою в руці...” [6: 30]; “**Настуня** вже освоїлася з думкою про все, навіть про **чорну** смерть на **Чорнім Шляху**” [6: 30]; “**А чорна** галера торговців живим товаром плила і плила на захід сонця...” [6: 74].

“У слові і його значенні закладена потенційна можливість виходити за межі усталених в ньому лексико-семантичних варіантів завдяки узагальнюючій природі слова” [4: 232]. Отже, уживання лексеми **чорний**, неодноразові її повтори і сполучення з іменниками (**чорне** нещастя, **чорна** смерть, **почорнілі** бранці-невольники, **чорні** шляхи, **чорна** дорога, **чорна** коса, **чорна** галера) розширює семантичну структуру кольороназви, надає їй ознак метафоричності і, таким чином, зміцнює відповідні конотації дромоніма **Чорний Шлях**, перетворюючи його на виразну стилістему.

Дистанційні повтори ВН **Чорний Шлях**, іноді в різних варіаціях і у сполученні з іншими мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст повісті, створюючи різні стилістичні ефекти: 1) трагізму: “**Більше** відчула, чим зрозуміла, що знаходиться на **Диких Полях**, на **однім із страшних татарських шляхів** (...) **Припускала**, що на **Чорнім Шляху**” [6: 21]; “**Снилося** матері, що її **Настя**, дочка-одиначка, **йде Чорним Шляхом килиїмським** і **Диким Полем ординським** (...) **А в тім самім часі** далеко від неї, на **Чорнім Шляху килиїмським**, на **Дикім Полі ординським** молоденька **Настя** серцем материнську журбу відчувала...” [6: 25]; 2) тривогу і душевні страждання **Насті**: “**Всім серцем** відчула дивну руку **Господню**, котра привела її аж сюди — **Чорним Шляхом ординським** і **Диким Полем килиїмським**” [6: 141]; “**А в тім часі в гаремі** клячала на долівці бліда чужинка з **далекої країни**, невольниця **Хуррем**, “**знайда з Чорного Шляху**”, званого **Злим Кроком** або **Шляхом Незримим**” [6: 164]; “**І від тих думок** була така

бліда молода чужинка з далекої країни, що прийшла **Чорним Шляхом** на землю Османів...” [6: 166]; “Там був і кривавий платочок, котрим свою зранену ніжку на **Чорнім Шляху**, на Дикім Полі обтирала, коли йшла степами при чорних мажах як татарська бранка...” [6: 184]; 3) приреченості, фатуму: “А тоді червоний кришталь влади турецьких султанів зачав переходити в руки його жінки (...) що прийшла **Чорним Шляхом ординським** и Диким Полям килиїмським з далекої країни (...) То не жінка прийшла, то прийшов кісмет Османів (...) прегарний кісмет, присланий незбагнутою волею Аллаха — **Чорним Шляхом степовим і Чорним морем бурливим...**” [6: 213–214].

Поступово семантика ВН **Чорний Шлях** розширюється й еволюціонує. Так, у передостанньому розділі повісті, дромонім, зазнаючи нової метафоризації, символізує морок і чорноту в душі головної героїні, створює стишену негативну перспекцію: “Плила страшним, **Чорним Шляхом думки...**” [6: 289]; “... зазнала такої муки (...), якої не знала навіть тоді, коли її гнали в неволю сирим батогами **Диким Полям килиїмським і Чорним Шляхом ординським**. Бо є в душі людини також **дики поля і чорні шляхи**” [6: 275].

Виразним контрастом на тлі численних переосмислень **Чорного Шляху** постає уживання його турецької назви — **Керван-Йолі** у відповідному контексті при отриманні Настею-Роксоляною “подарунка” від суперниць по гарему з відповідним написом: “**Калим знайди з Кервав-Йолі**” [6: 157]. Автор закономірно вводить турецький варіант ВН у мовлення мешканок гарему — туркень за походженням, і це створює національну, територіальну маркованість, хоча сама ВН уживається у прямому значенні і позбавлена додаткової експресії й метафоричності.

Отже, дромонім **Чорний Шлях** разом із його модифікаціями у процесі розгортання оповіді виявляє багатство семантики, різноманітний стилістичний потенціал і поступово перетворюється у виразну, потужну конотему. “Складні семантичні зрушення” [1: 14] призводять до трансформації первісної семантики, що сприяє виникненню “нових відтінків значень, часто індивідуальних, які не розривають зв’язок із загальнономовними значеннями, а гармонійно їх доповнюють і збагачують” [8: 75].

В іншому ключі, при описі паломництва Роксолани до мусульманських святинь, уживається п’ять разів у прямому значенні дромонім **Шлях Фараонів** (старий шлях фараонський; той шлях). **Шлях Фараонів** стає яскравою регіональною і темпоральною конотемою,

підсилюючи ефект правдивості зображуваного: “... знов їхали старинним **Шляхом Фараонів**, котрим Ізраїль мандрував перед віками...” [6: 304]; “Їхали даліше мовчки **Шляхом Фараонів**. Кусні острого креміння (...) лежали здовж **того шляху** в пісках (...) овочі, подібні до малих помаранч, лежали засхлі здовж **Шляху Фараонів** між листям...” [6: 305]; “А третього дня **старий шлях фараонський** перейшов у майже бездоріжжю, кам’янисту стежину” [6: 306].

Та найбільше семантико-стилістичне навантаження у контексті падає на апелятивні лексеми. Саме вони в більшості випадків утворюють просторову площину, що пов’язана з розгортанням сюжету. Т. В. Радзієвська підкреслює важливість семантики кожної з лексем для доречного вживання у контексті, синтагматичних зв’язків. Так, “... лексема *дорога* має абсолютний пріоритет при описі ситуації просування вперед і перешкод, що зустрічаються на путі” [9: 23]. Зазначена лексема уживається у контексті повісті 67 разів, з них 16 — у складі словосполучень і речень. *Дорога* є щільно пов’язаною з композицією твору, долею головної героїні та інших персонажів. Це *порошня дорога* [6: 15], на яку падає Настя від жаху перед татарами; *чорна дорога* [6: 22], якою женуть у полон незліченних бранців; *далша дорога* [6: 28] болю і страждань; *довга дорога* [6: 82], яку відбула Настуня з іншими невірльницями до Царгорода; *дорога життя* [6: 185], яку Господь накреслив Роксоляні; *далека дорога* [6: 84] у невідоме майбутнє Настуні; *далека дорога* [6: 189] венеціанських послів до Царгорода та їхня *поворотна дорога додому* [6: 190]; *далека дорога* [6: 245; 246], *така далека дорога* [6: 237; 239] Настині матері до Царгорода; *зла дорога* [6: 255], якою іноді ступає людина. Два рази автор уживає демінутивні лексеми і словосполучення: *втоптана доріженька* [6: 14–2] з пісні, яку співають молодята напередодні свого страшного весілля; *доріжка* [6: 308], якою сходить Роксоляна на святу гору Мойсея під час паломництва. Як бачимо, лексема *дорога* у складі словосполучень поперемінно уживається в прямому і в переносному значенні, причому метафоризуються ті словосполучення, що пов’язані зі страдницькою долею Насті, різкими поворотами в її житті. Лише один раз *дорога* створює зловісну експресію — при обмірковуванні Роксоляною своїх замірів: “*На дорозі стоять Кассім і Мустафа. Мусять бути усунені*” [6: 288].

Наступною в порядку частотності уживання стоїть лексема *шлях*, що вживається 40 разів, з них 22 — у складі словосполучень; 16 разів — у множині (10 — у складі словосполучень). Ця лексема “займає

видільну позицію: вона активно репрезентує концепт, який перебуває в динамічному стані” [9, 26].\

Лексема *шлях* пов’язана, перш за все, з другим розділом повісті, що має відповідний заголовок — “*Ой, битим шляхом килиїмським, ой, Диким Полям ординським*” [6: 16], у якому йдеться про стражденну путь невільників до Криму. Закономірними, отже, є дистанційні повтори лексем *шлях / шляхи* у прямому значенні у складі різних словосполучень, які надають оповіді трагізму: *один їх шлях* [6: 22]; *сам той шлях* [6: 23]; *шлях сей* [6: 22]; *страшний шлях* [6: 23]; *страшний шлях ординський* [6: 21]; *один із страшних татарських шляхів* [6: 21]; *страшний шлях, яким везли її в незнані землі* [6: 23]; *ті чорні шляхи татарські* [6: 22]; *ті три шляхи* [6: 22]; *кожний з цих шляхів* [6: 22]. У цьому ж контексті автор уживає словосполучення з лексемою *шлях*, які пов’язані з його роздумами: “*Шлях сей ішов майже по тій самій лінії, по якій сьогодні йде торговельний шлях до Одеси. Туди і колись давно ішов сухопуттям торговельний і воєнний шлях староукраїнських князів*” [6: 22].

Експресію трагізму, приреченості підсилює дистанційний повтор першої частини заголовка у невласне-прямій мові Насті, у її роздумах про трагедію рідного краю: “*Не розуміла, чому в пісні співається: “Ой, битим шляхом килиїмським...” Бо се не був ні шлях, ні битий... Хіба били його своїми пораненими ногами бідні бранці-полонені та копита некованих татарських коней...*” [6: 23].

В інших розділах також спостерігаємо уживання зазначених лексем, внаслідок чого створюються різні художні ефекти і контекстні ситуації: 1) опис грабівництва морських піратів: “*В тих часах моря були рівно небезпечні, як сухопутні шляхи*” [6: 71]; “*А на однім із піратських суден вийшов з каюти Хайреддін (...) пострах всіх людей, що плили морськими шляхами*” [6: 73]; 2) *порошний шлях* [6: 5], яким їде весільний кортеж до Насті в Рогатин; 3) *білий шлях до Львова* [6: 97], що ввижається Насті у мріях про повернення додому; 3) *важкий шлях пустині* [6: 79], яким має пройти султанський караван до Мекки; 4) *на цім шляху* [6: 297] (шлях до Медини, на якому гине від спеки все живе); 5) *кам’яний шлях* [6: 317] до святині Кааба; 6) *шлях до високо положеного Синайського монастиря* [6: 310].

Метафоризації лексема *шлях* зазнає, в основному, у мікроконтекстах, де йдеться про життєвий шлях Насті-Роксоляни, її заміри та сподівання, про шляхи до здійснення мрій, шляхи Господні: “*Нехай Бог дасть щастя дитині твоїй на тім шляху, на який вона ступає*” [6: 9]; “*Будь же добра й ти — на тім шляху високім...*” [6: 176]; *шлях твій*

[6: 293]; *шлях життя* [6: 327]; *дальший шлях життя* [6: 84]; *будучий шлях її життя* [6: 178]; *шлях життя людини* [6: 127]; *шлях до престолу султанів* [6: 270]; *шлях Господній* [6: 292]; *правий шлях Аллаха* [6: 320].

Отже, лексема *шлях* постає у повісті як частина певного простору, на відміну від лексеми *дорога*, що неодмінно позначає просування вперед. Проте *шлях* завжди виводить людину за межі цього простору, у нові виміри, і у досліджуваному творі часто постає як “унікальний об’єкт життєвої сфери” [9, 18] головної героїні та інших персонажів, особливо при переосмисленні життя людини як *шляху*.

Лексема *стежка* (“доріжка, протоптана звірами або людьми чи спеціально зроблена людьми” [2: 1192]), ключовими ознаками якої є *вузькість*, *звивистість*, зустрічається у контексті в різних модифікаціях: в однині — 11 разів, у множині — 7 і, як і лексеми *дорога*, *шлях*, *стежка* також уживається в прямому й переносному значеннях. Перш за все, це — *стежки* [6: 150]; *стежки монастирського города* [6: 147]; *святі стежки Афону* [6: 153], якими ступає Настя під час своєї прощі на Афон. Далі це — *стежка* [6: 308]; *стрімка стежка* [6: 309]; *стежина* [6: 306; 307; 309]; *одинока стежина* [6: 306]; *майже бездоріжна, кам’яниста стежина* [6: 306], якою крокує султанка під час свого паломництва до Мекки, перетинаючи Аравійську пустелю. Як метафора, лексема у різних варіаціях уживається у значеннях: *стежка буття* [6: 185]; *крута стежина думки* [6: 153]; *дивна стежина* [6: 186] життя Насті; *довга і крута стежка* [6: 201] прохань Ахмеда-баші; *стежки* [6: 61], які вибирає людина; *стежки твої* [6: 150]; *порожні стежки* [6: 320] людини без Бога. Отже, індивідуально-авторська метафоризація лексеми *стежка* відбувається в ідентичному ключі з лексемами *шлях*, *дорога*.

Виразну експресію утворюють всі три лексеми, уживаючись у складі словосполучень в одному контексті при описі афонського повір’я: “*В ясну, спокійну ніч (...) Мати Божя Воротарниця в Іверській іконі на святім Афоні сходить з-понад брами на стежки колючі, на шляхи розстайні, на кам’яні дороги...*” [6: 118]. У контексті спостерігається стилістичний прийом градації; крещендо наростає з кожним новим словосполученням, а фольклорний мотив надає оповіді особливого, неповторного серпанку.

Лексема *путь*, що використовується, в основному, як засіб експресії, уживається лише 5 разів; 4 — у прямому значенні і 1 раз — у переносному. Це *дальша путь додому* [6: 31] Стефана, нареченого Насті, після втечі з полону; *путь* султанського каравану до Мекки [6: 79];

Божя путь [6: 246–2], в яку пустилася стара мати Насті до Царгорода. Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана з відсутністю просторових параметрів, непередметністю значення для окреслення частини природної сфери і простору для руху. Тому “використання лексеми *путь* у предметному значенні пов'язане із (...) входженням в експресивні контексти” [9: 20] в історичній повісті “Роксоляна” — творі, у якому переважає “дорожній” сюжет.

Таким чином, для створення домінанти *дороги* О. Назарук використовує різноманітні мовностилістичні засоби. Перш за все, це ВН — дромоніми *Чорний Шлях, Шлях Фараонів*; далі йдуть ключові апелятивні лексеми *дорога, шлях, стежка, путь*. До них приєднуються різні стилістичні прийоми — кольороназви, асоціації-паралелі, контрастні опозиції, повтори, градації, які разом утворюють домінанту *дороги*, що неподільно пов'язана із художнім локосом в усіх його проявах — національних, етичних та ін. Зазначена домінанта проймає найрізноманітніші шари тексту, гармонійно сполучається з іншими художньо-образними засобами, що підпорядковуються єдиній меті — втілити у високохудожній формі прекрасну напівлегенду про султаншу-українку Роксоляну.

1. Бабій І. М. Колірна номінація і художній текст // Ну що б, здавалося, слова... (На пошану доктора філологічних наук, професора Надії Миколаївни Сологуб). — К., 2005.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2002.

3. Давидова О. В. Міфологема дороги в українських народних баладах як стрижнева вісь ритуалу переходу // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки. — Вип.4. — Запоріжжя, 2001.

4. Звегінцев В. А. Семасіологія. — М., 1957.

5. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя. — М., 1988.

6. Назарук Осип. Роксоляна: Історична повість. — К., 2008.

7. Сераджим К. С. Текст як комунікаційне вираження дискурсу // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. — Вип.1. — Запоріжжя, 2001.

8. Сологуб Н. М. Мовний світ Олесея Гончара. — К., 1991.

9. Радзівська Т. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору та руху // Мовознавство. — 1997. — № 4–5.

10. Чернявська Л. В. Образи руху в системі хронотопу поезії О. Ольжича // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки. — Вип.4. — Запоріжжя, 2001.

ІСТОРИЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНКЕКТИВИ

У статті аналізується інвективна лексика, з'ясовуються умови виникнення української інвективи, подаються її особливості та умови вжитку з погляду семантики, характеризуються її ознаки.

Ключові слова: інвектива, лайка, обсценна лексика, комунікативний акт, інвектор, інвектант.

An invectivna vocabulary is analysed in the article, the terms of origin of Ukrainian invektiv turn out, its features and terms of consumption are given from point of semantics, its signs are characterized.

Key words: invectiva, curse, obscene vocabulary, communicative act, invektor, invektant.

У сучасному суспільстві інвективам приділяють багато уваги, оскільки вони наявні не лише у розмовній мові, у побутовому середовищі, а й серед студентів, політиків, а також у мові ЗМІ.

Метою нашої статті є з'ясування походження української інвективи.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати умови виникнення та функціонування інвектив; 2) визначити характерні ознаки інвектив; 3) проаналізувати семантику українських інвектив.

В україністиці дослідження інвективної лексики, на жаль, не є активним. Побіжно торкалися цієї проблеми В. Шевчук [1993], Ю. Мушкетик [1997], Д. Синяк [1998], Я. Радевич-Винницький [2000, 2001], О. Курська [2004], Л. П. Столярова, Л. О. Ставицька [2003, 2005], А. Завражина [2006], С. В. Форманова [2006, 2007, 2008, 2009].

З метою виділення слів і виразів, які є образливими, наклепницькими або які можуть бути кваліфіковані як такі в конфліктних ситуаціях, у лінгвістиці був введений термін інвективна лексика. Л. Ставицька розмежовує поняття “жаргон” та “інвектива”: “серед жаргонізмів переважають негативні знижені номінації; така емоційно-оцінна домінанта автоматично екстраполюється на лайку. Звичайно, лайка, інвективне слововживання має стосунок до поняття жаргону, адже вокабуляр інвективи та жаргону можуть частково збігатися (у КЖ — *блядь буду*, у МС — *блін, мудак* та ін.). Але функції цих мовних страт

збігаються не повністю. Якщо основна мета жаргонів — відособлення певної соціальної групи від решти, то для інвективи це всього лише функція. Скажімо, прийнято говорити про інвективу як про встановлення корпоративного духу між комунікантами (“соціальне лихослів’я”)...” [17 : 37].

Історія виникнення інвективних форм поведінки свідчить про те, що заміна традиційних форм регуляції поведінки сучасними виявилась не у всьому рівнозначною. Особливо показовою тут є доля матірної лайки.

Якщо звернутися до давньоруських джерел, то побачимо, що матірщину широко застосовували в обрядах, які церквою кваліфікувалися як диявольські (тобто язичницькі) [20: 33].

Часто лайку згадували, коли описували святочні й купальські ігри. Ці періоди у народній свідомості стійко пов’язувалися з активізацією бісівської сили. Спілкування з лихим припускало використання особливих мовних засобів, які зрозумілі інвектору та інвектанту однаково. До таких засобів, наприклад, відносили свист: лихому приписували вміння свистіти; його можна було викликати свистом (здаймо, що досі збереглася заборона на “безцільний” свист).

В арсеналі засобів спілкування з нечистим входила лайка. Уміння лаятися приписувалося домовику й дияволу [1 : 82; 5 : 42]. Причому, якщо за допомогою свисту можна було закликати лихого, то лайка вважалася найефективнішим способом, щоб її відлякати. Наприклад, для того, щоб врятуватися від підступів щезника, достатньо було вилаятися. Подібного результату можна було досягти, якщо перехреститися або прочитати молитву. Звідси й блюзнірство між зовнішніми прикметами набожності й богохульства, що так дивувало іноземців.

Зазначені засоби застосовувались і при лікуванні деяких хвороб, коли здавалося, що в хворого вселився біс.

Перенесення матірщини у галузь міжособистісного спілкування призвело до того, що адресат уподібнювався лихому. Адже у багатьох випадках матірщина не має адресата, або її спрямовано на когось третього, невідомого. Відсутність адресата пояснюється тим, що справжній адресат (тобто лихий) забувся, але за інерцією звертання до імпліцитного співбесідника збереглося.

Загальновідомо, що об’єкт “мати” — це не термін спорідненості, а вказівка на больову точку, зачепити яку намагається інвектор [2: 66]. Слово “мати” використовується з метою підсилення формули матір-

ної лайки (від “*іди до біса*” до “*іди до бісової матері*” й далі “*до бабусі*”), але не є її об’єктом.

Втрата матірною лайкою свого первісного контексту (язичницького обряду) і спрямованість на персонажів демонологічного характеру призвела до різкого розширення сфери її використання. Адже експансія лайки у повсякденність може пояснюватися тим, що людина традиційної культури постійно відчувала наявність лихого і всі невдачі приписувала тому, хто умишляв зле. Так чи інакше, матірщина стає “універсальним” засобом вираження емоцій. Її безадресність (у всякому випадку для стороннього спостерігача) була причиною того, що її нерідко сприймали як образу присутніх. В українців засуджувалася матірщина з вуст жінки. При спілкуванні чоловіків лайка вважалася природнім елементом, який вказував на дружні стосунки співбесідників.

Живання інвективної лексики в мовленні українців почалося ще за часи античності, потім інвективи широко використовувались у християнських проповідях. Інвектива як художній прийом використовувалася в полемічній літературі, у фольклорі (у формі прокльонів), у публіцистиці, у художніх текстах тощо. Використання інвектив людиною (особливо жінкою) призводить до зміни її генетичного коду, який стосується термінів старіння й терміну життя. Інвективи несуть негативний заряд, у той час як “добрі” слова — позитивний.

У цій ситуації рішучу боротьбу з матірною лайкою вела церква, представники якої у своїх повчаннях ототожнювали “погані слова” з язичництвом, бісовством, антихристиянською поведінкою. Того, хто лаявся, не визнавали християнином. Його вважали язичником, іновірцем. Його можна було сильно покарати, відлучити від церкви тощо. Зауважимо, що традиція тлумачити лайку буквально (як образа матері й Богоматері) бере початок саме в церковних “поученнях” [19: 36].

Оскільки християнська етика тісно пов’язана з поведінкою, виходить, що заперечення християнства веде до заперечення поведінки, яку визнано християнською. Показово, що в післяреволюційні роки “поругання заветних святинь” [19: 38] із розваги інтелектуалів перетворилося на своєрідну ознаку лояльності. Широке розповсюдження отримали форми поведінки, які раніше усвідомлювались як антихристиянські і значною мірою мали язичницьке походження.

Питома вага інвектив у сучасному суспільстві реально не зменшується, а скоріше зростає, що пов’язано з деритуалізацією культури:

традиційні механізми регуляції поведінки зійшли нанівещь; інвективні форми, втративши ритуалізований характер, перейшли у побут. Семантичний корпус інвективи, яка несе оцінний компонент, включає такі типи номінації дійсності: 1) суб'єктивна оцінка соціальної привабливості особи за її місцем в етносоціальній системі цінностей через лексику “соціального статусу” (*педик*); 2) вербальна дискримінація за національною, релігійною і статевою приналежністю (*цурка*, *єретик*, *блядь*); 3) констатація якості виконання соціальних ролей через лексику, яка не пов'язана з описом суспільної діяльності людини (*ганчірка*) [12 : 19].

Особливістю інвективи є викриття або критика певних осіб, яка здійснюється за допомогою іронії, сатири й навіть сарказму. В основі інвективи лежить висміювання кого- (чого-) небудь. Акцентують увагу на окресленні об'єктивно-суб'єктивних чинників, що впливають на вживання в мовленні інвектив, зумовлюють їх негативне значення.

Критерій інвективності залежить від семантичної якості оцінок, що містяться у висловлюванні, від стилістичних засобів, оскільки стилістичні характеристики слова тісно пов'язані з емоційно-експресивними характеристиками і входять як особливий компонент у структуру значення слова.

Вживання інвектив з метою підсилення їхньої експресії й на емоційному підґрунті властиве майже усім категоріям населення. “Обсценну лексику вживають вільніше в середовищі однорідному за статтю і віком, ніж у гетерогенному (тобто, наприклад, жінки-ровесниці у спілкуванні одна з одною вільніше використовують мат, ніж у змішаних компаніях і тим більше, звертаючись до чоловіків)” [11: 384].

Зазвичай інвективи використовують: 1) у міжмовній комунікації (підлітки — підлітки, студенти — студенти, чоловіки — чоловіки, жінки — жінки, старі люди — старі люди); 2) графіті на фасадах будинків, на парканах, у туалетах, у місцях загального користування та ін.; 3) у художній літературі та ЗМІ.

Але перш за все вражає той чинник, що українці лаються не своїми матюками, а кальками з російської мови. Це свідчить про втрату національної культури за нових соціальних умов. На думку Д. Синяка, лайка — це “елемент культури”. Людині не заборониш лягтися! Тож нехай хоч вона виражає свої емоції культурно-письменницькими словами. Емоційний характер інвектив залежить від тої дійсності, яку ці засоби виражають. Але “потреба у лайці, навіть невинній —

це практично збочення, наслідок неправильного виховання. Хіба ж можна полегшувати сваркою святу й вічну душу” [16: 6–7].

За Д. Лихачовим, “лайка — це замовляння, за допомогою яких темна свідомість намагається встановити хоча б емоційний контроль над природою речей, якщо інших форм впливу на життя у нього немає” [Там само: 12].

Українському менталітетові лайка не властива. Це явище в Україні — породження новітніх часів, тому що в українських традиціях не було вживання брудних слів і лайок для “плавності” мовлення, його “орнаментування” і т. ін. [15: 179].

В українську мову матюки прийшли з німецької, польської, угорської і російської мов. Вживання й використання інвективної лексики можливе в суспільстві, де відбуваються глибокі процеси зміни соціального, культурного, родинного та релігійного життя. Такі зміни в мові відбулися після соціалістичної революції. О. Дмитренко так описує цю подію: “Жило село за козацькими традиціями, звичаями. Було неймовірно пісенне, співали всі, від старого до малого. Були в людей чудові голоси. А пісні все про “місяченька”, “Дунай бистрий”, “дівчиноньку-ясну зіроньку...” Совети прийшли... І залунав мат, якого я за все життя не чула ні від батька, ні від дядьків моїх, а тим більше дідів...” [7: 43]; “... матюк рішуче не вписувався в побут українського селянина, нечувано в нас, щоб син пер матюком на матір, батько на доньку, це принесене північним вітром, воно розмиває сім’ю, рід, родину” [13 : 7].

Таким чином, за часів пролетаризації етикетні вирази шанобливості, поваги та шани зникли. Брутальність і матірня лайка стали виявом позерства, епатажу.

Сварка (з нім. Schimpfwort) — це “грубі, образливі слова; лайка” [4 : 1105], обценна лексика (obscene slova) — “грубі, матірні висловлювання, якими той, хто говорить, раптово реагує на несподівану й неприємну ситуацію”. Це настільки табуйовані слова, що часто змушують людину, яка говорить, створювати аппозиопетизи (прогалини) на кшталт *ty si taku..., ty vies...* [21 : 302].

Отже, рівень табуйованості обценної лексики й фразеології вищий за лексику й фразеологію матірню, хоча головне, що їх з’єднує, — емоційно-експресивна реакція на несподівані й неприємні події, слова, дії, вчинки та ін.

В. І. Жельвіс розглядає інвективи як засоби вербальної агресії, гнівні оклики, різні емоційні інтенсифікатори, посилювачі вираз-

ності мовлення, слова-паразити [10: 7]. Лайка як різновид словесної агресії становить собою порушення етичного табу, здійснюване забороненими засобами (назви статевих органів, актів, фізіологічних відправлень) [17: 37]. Я. Радевич-Винницький зазначає, що “інвективи, безперечно, менше зло, ніж фізична агресія. Але вони теж мають антигромадський характер...” [15: 178]. Людина звертається до матірної лайки під час посиленого напруження, в стані афекту, яке “в ситуації тривалого стресу може поступово зникнути і змінитися повним мовчанням” [10: 21].

Але думки психологів і психотерапевтів розділились. “Дехто підтверджував те, що лайка запобігає стресові. Дехто докладно розповідав про негативні поля, що їх формує навколо себе людина, яка вживає лихі слова. Психолог Сергій Стрельцов відповів, що на будь-яку раптову атаку на психіку кожна людина реагує найбільш властивим їй способом. Треба просто дати їй можливість усвідомити непотрібність і повторність одноманітної брутальної лайки. І нехай вона сама вибирає, що їй ближче до душі” [16: 7].

Розвиток демократії в суспільстві і свободи слова призвів до активізації інвективної лексики як в усному, так і в писемному мовленні. Це дозволяє “називати речі своїми іменами” і відтворити реальну картину описуваних певних соціальних груп [17: 167].

Що стосується української інвективної лексики, то вона суто відрізняється від російської, в основу якої покладено угорські й татаро-монгольські запозичення.

Українські ж інвективи характеризуються вживанням прокльонів і псевдопрокльонів. Українську лайку побудовано на релігійно-міфологічних засадах. Це пов’язано з тим, що матірня лайка мала яскраво виражену культову функцію в слов’янському язичництві [19: 202] й пов’язана з сакральністю, коли, наприклад, до слова *мати* додаються слова з сакральною семантикою: “*твою мать*”, “*бога душу мать*”, “*душу мать*” та ін.

Про походження матірної лайки існує фольклорна легенда, з якої стає зрозумілим, чому інвективи пов’язані з інцестом: “У кожної людини три матері: рідна мати і дві великих матері: мати-сира Земля і Богородиця. Диявол змусив одного, що той вбив батька й одружився з матір’ю. З того часу й почала людина сваритися, згадуючи в лайці ім’я матері, з того часу й пішла по землі ця розпуста” [8, : 276; 19: 215].

Українськими інвективами вважаються й польські фраземи, широко розповсюджені не лише в Західній, а й в Східній Україні.

Порівняймо:

Дупа — “зад”, гулно съвентего ойца — “екскременти святого отця”, курва ці маць — “повія тобі мати” та ін.

Останні за своєю семантикою є матірною лайкою, які міцно (стійко) увійшли в побут українців. Семантично вони належать до загально-експресивної лексики, що перш за все пов'язано з образою матері співбесідника (пор. *блядин син* і *сучий син*). В українській мові слово “сука” уживається, як лайливе слово, переважно щодо жінки [4: 1214], що означає “розпутна жінка, розпутниця” [Там само: 1070].

Ще одна форма матірної лайки пов'язана зі словом “*нес*” (*canis*):

Psia krew, psubrat, psia jucha, psia dusza, psia para, psia noga та ін., які так чи інакше пов'язані з матір'ю: *psia ci mac' byla, psia cie mac', psia mac'*. Зазначені фраземи цілком відповідають українським інвективам: *собача кров, собача юха, собача душа, собачий син, собача мати* та ін. [5: IV].

Особливо виразним у цьому випадку постає висловлювання “*пся віра*”, “*собача віра*” [5, I: 239; 5, II: 163; 5, III: 496], які протиставляються християнській вірі й означають невіру. А, як відомо, у того, хто не вірить у Бога, немає й душі. Про таких говорять: “*Собаці собача смерть*” [14].

У висловлюванні “*Вискалився як собака на п'ятницю*” [14] П'ятниця співвідноситься з культом Землі (у п'ятницю не можна ані сміятись, ані сваритись, бо вона свята. Матірня лайка в п'ятницю ображає Богородицю. П'ятниця — це хрещене ім'я Богородиці.) “*П'ятниця, сказать, як і Божа Мати: їй честь воздають, як і Божій Матері*” (переклад наш — С. Ф.) [19 : 270]. В українців культ П'ятниці пов'язаний зі святою великомученицею Параскевою та Пресвятою Богородицею.

Отже, матірня лайка в українців є менш агресивною, ніж у росіян. У деякій мірі вона пов'язана з релігійністю, але з плином часу через семантичні трансформації видається переосмисленою. Калька ж з російської лайки більш згрубіла, більш агресивна й більш вульгарна, що не властиве українському менталітетові.

Згадаймо українські інвективи “*бісова душа*”, “*матері твоєї чорт*”, “*біс твоєї матері!*”, “*хай йому нек!*”, де “*нек*” “*уживається при вираженні досади, невдоволення тощо або як закляття за бажанням відвернути що-небудь, позбутися когось, чогось*” [4: 713], “*хай тобі (твою) маму мордує!*” та староукраїнські “*лаяти матері*”, “*лаяти до матері*”, які переосмислюються як лайка, яка звернена до матері співбесідни-

ка. “*Хай йому грець*” — виражає сильне незадоволення, несхвалення чого-небудь [4: 197].

Взагалі матірна лайка для українців співвідноситься з гріхом, зі стихійним лихом, які мисляться як гнів Вищих сил, Землі, Богородиці. Вважається, що, якщо лається жінка, то на сім днів від неї відвернеться Богородиця й сім днів під нею горітиме земля, бо в резульгаті матірної лайки земля здригається, трясеться й розкривається.

“До землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка... межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі (...), — і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чим іншим вважається таким же великим гріхом, як бити рідну матір...” [3: 268].

Отож, у результаті матірної лайки земля трясеться, відбувається в цілому землетрус, потрясіння землі.

Порівняймо:

“*О, щоб над тобою земля (за)тряслась!*” [14]; “*трясця твоєї матері*” [14].

Слово *трясця* означає “лихоманку, хворобливий стан, інфекційне захворювання” [4: 1274], однак внутрішня форма цього слова обумовлена включенням його до лайливих виразів.

Семантичний зв'язок між матірною лайкою в українців співвідносний з прокльонами та псевдопрокльонами, в основі яких лежать такі лексеми: *пес, сука, курва, пек, лайно, грець, трясця, чорт, свиня, дідько*.

Порівняймо: “*Грім би тебе побив!*”; “*А щоб вас — тьма!*”; “*Щоб тебе підняло та гепнуло!*”; “*Хай йому грець!*”; “*Щоб тебе качка копнула!*” та ін. [14].

Матірна лайка експліцитно чи імпліцитно співвідноситься із суб'єктом дії. Все залежить від того, наскільки роздратована людина, яка лається. Що стосується дієслова *лаяти(ся)*, яке означає “лаяти, брехати, гавкати (про собаку), образливими словами висловлювати осуд чи докори, виражати своє невдоволення грубими, часто непристойними чи образливими словами” [4 : 482], то його семантика співвідносна з матірною сваркою, яку виражено собачою брехнею.

Порівняймо: “*Вільно собаці і на Бога брехати*” [14].

За чинним законодавством України “нецензурна лайка в громадських місцях” вважається дрібним хуліганством, яке тягне за собою адміністративну відповідальність [18].

Вільгельм Гумбольдт наприкінці 18 ст. писав, що “моральність народів завжди тісно пов’язана з пошаною до жінки” [6: 42]. Тому матюки є брудним, грубим порушенням не лише норм мовленнєвого етикету, культури мовлення, а й культури поведінки загалом.

Обсценна лексика — це ментальний код нації. Експресивність, образність і багатозначність матюків свідчать про якість мови та її розвиненість. Але одразу зауважимо, що інвективна лексика стала, вона майже не поновлюється, тому не змінюється її лексичний склад. Інвективи не мають обмеженості в ужитку і чим більший запас інвективної лексики в мовця, тим віртуознішим буде інвективний ланцюжок.

Масове вживання інвективної лексики негативно позначається на культурі суспільства, яке “перебуває в стані лінгвоонтологічної напруги, з культурним “екзистенційним” статусом зниженої мови. Такий стан-перебування уможливорює існування стилістичного ефекту від зіткнення високого і низького у різнотипних дискурсах, перелицювання класичних культурних цінностей тощо” [17: 168]. Але це явище періодично відбувається в усіх культурах і мовах, що дає можливість лінгвістам здійснювати дослідження семантики, прагматики й етимології некодифікованої лексики, характеризувати тенденції її функціонування, тлумачити й корегувати її тощо.

Отже, особливості інвективної лексики полягають в розширенні сфери використання, у повній “легалізації” в побутовому мовленні, художній літературі та ЗМІ, що цілком пов’язано із загальним розкріпаченням соціального життя останнім часом. Obscenна ж лексика є своєрідним мірилом цього розкріпачення.

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865. — Ч. 2.

2. Айрапетян В. К семантике некоторых словесных формул // Этнолингвистика текста: Семиотика малых форм фольклора. — М., 1988. — Ч. 2.

3. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Пер. з рос. Ю. Г. Буряка; Передм. В. О. Шевчука; Прим. Ю. М. Олійника. — К., 1993.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпін, 2003.

5. Грінченко Б. Словарь украинского языка, собранный ред. журн. Киевская старина / ред. Б. Д. Гринченко. — 1907—1909. — I—IV. — фотомеханическое воспроизведение. — Київ, 1958—1959.

6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Пер. с нем. — М., 1985.
7. Дмитренко О. “Диво-села в степу...” // Український світ. — 1996. — № 4—6.
8. Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. СПб. — М., 1891—1903. — I-IV. : У кн.: Успенский Б. Л. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) // *Semiotics and the History of Culture*. 2. (In Honor of Jurij Lotman Studies in Russia). Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988.
9. Жельвис В. И. Инвектива: опыт тематической и функциональной классификации // Этнические стереотипы поведения. — Л., 1985.
10. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия: Учебн. пособие. — Ярославль, 1990.
11. Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. “Особенности мужской и женской речи”. Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. — Ленинград, 1993. — В кн.: Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціяція укр. мови. — К., 2005.
12. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / 10.02.19 — теория языка. — Волгоград, 2004.
13. Мушкетик Ю. Честь і обов’язок дати життя в слові // Дивослово. — 1997. — № 2 (480).
14. Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше / Перевидав Д. Гулей. — Торонто-Київ, 1993.
15. Радевич-Винницький Я. Етикет: культура спілкування. — Львів, 2001.
16. Синяк Д. Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку брутальну? // Високий замок. — 1998. — 30 жовтня.
17. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціяція укр. мови. — К., 2005.
18. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. — 5-е изд. — К., 1999.
19. Успенский Б. А. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) // *Semiotics and the History of Culture*. — Т. 2. (In Honor of Jurij Lotman Studies in Russia). — Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988.
20. Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии // *Stadia Slavica Hung.* — 1983. — Т. 29.
21. *Encyklopedia jazykovedy. Spracoval Jozef Mistril s koltktivom autorov.* — Bratislava. — 1993.
22. Raskin V. *Literal Meaning and Speech Arts* // *Theoretical Linguistics*. — 1979. — Vol. 4.
23. Razvratnikov Boris Sukich. *Elementary Russian Obscenity* // *Maledicta III*. — 1. — 1981.

ПРОБЛЕМИ МОРФЕМНОГО ЧЛЕНУВАННЯ АБРЕВІАТУР ТА ПОХІДНИХ ВІД НИХ СЛІВ

Стаття присвячена проблемі морфемного членування абревіатур.

Ключові слова: абревіація, складноскорочене слово, морфемна структура, морфема, аброморфема.

The article is dedicated to the problem of morphemic structure in the abbreviations.

Key words: abbreviations, abbreviated word, morphemic structure, morpheme, abbreviations morpheme.

Специфіка абревіатурного способу словотворення зумовила складність морфемного поділу слів, утворених цим способом, та лексем похідних від них. Абревіатури мають інше, ніж у нескорочених одиниць, членування на складові частини. Їх структурним елементом може бути не лише морфема, як це у звичайних словах, а й дуже своєрідна складова одиниця — аброморфема. Окремі види абревіатурних утворень не поділяються на морфемні зовсім, оскільки їх структура має свою специфіку, зумовлену дериваційним механізмом цих слів. З огляду на вищесказане при морфемному аналізі виникає чимало запитань, на які не завжди можна віднайти відповіді.

Проблема морфемного членування складноскорочених слів завжди була дискусійною [1]. У зв'язку з абревіатурним бумом, який спостерігається в останні два десятиліття, вона набула ще більшої гостроти та актуальності. В українському мовознавстві базовою працею з питань вивчення морфемної структури складних слів, зокрема абревіатур, є монографія Н. Ф. Клименко “Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові” [2]. Серед новітніх досліджень, присвячених цій проблемі, на особливу увагу заслуговують студії А. Нелюби [3; 4]. Зосередившись винятково на прикладних аспектах, спробуємо розкрити своє бачення морфемного членування абревіатур та відабревіатурних утворень.

Незаперечною і дуже важливою є думка про те, що при розгляді морфемної структури абревіатур, як і будь-яких інших слів, слід виходити з чіткого розмежування синхронного та діахронного аспектів

дослідження. Лише з погляду синхронії вивчається морфемна структура лексичних одиниць при морфемному аналізі. Тому всі абрутворення, у яких відбувся процес деетимологізації — втрата внутрішньої форми, зазнають опрощення морфемної структури і в сучасній мові розглядаються не як складноскорочені слова, а як звичайні непохідні номінативні одиниці. Скажімо, в іменнику *лавсан* (діахронічно утворений складанням усічених частин компонентів словосполучення *Лабораторія високомолекулярних сполук АН СРСР*) синхронічно вичленюється коренева морфема *лавсан-*, на що вказує порівняння зі словотворчо спорідненим словом *лавсановий*, та нульове закінчення. Згідно з принципами морфемного членування поділяється на морфемі утворений від абрєвіатури прикметник *лавсановий*. Втратили свій “родовід” для сучасних носіїв мови й такі лексеми, як *мелан* (діахр.: *малоеластичний лавсан*), *бесалол* (діахр.: *беладона, саліцилова кислота, фенол*) тощо. Лише мовознавці та ті, кого цікавлять мовні загадки, знають, як утворилися ці слова та які їх генетичні складові. Проте це вже — предмет дослідження етимології.

Розмежування синхронічного та діахронічного поділу абрєвіатур на морфемі — завдання не з легких. Насамперед воно стосується тих лексичних одиниць, у яких процес деетимологізації триває. В одних словах він лише розпочався, в інших знаходиться на середині шляху, ще в інших — підходить до завершення. Якщо запитати у звичайних носіїв сучасної мови, чи знають вони “родовід” таких, напр., абрєвіатур, як *комсомол, колгосп, рація, есмінець, лінкор, мопед* тощо, то відповіді, очевидно, будуть різні. Їх зміст значною мірою залежатиме від віку респондентів, освіти та сфери діяльності, а також, безумовно, від того, у якій мірі “затемнена” внутрішня форма того чи іншого слова. Об’єктивних критеріїв, якими можна було б виміряти ступінь втрати словом його генетичних зв’язків, не існує. Звідси — суб’єктивізм, якого дуже важко уникнути, бо хтось, напр., вважає, що номен *комсомол* синхронічно вже непохідний, а хтось, знаючи “родовід” слова, розглядає його як похідне утворення, що виникло складанням усічених частин слів у російському найменуванні *Коммунистический союз молодежи*. Пор., напр., структуру лексеми, яка подається в морфемному словнику: *ком-со-мол* [5:139]. Звідси — актуальність проблеми розмежування синхронії та діахронії при вивченні статусу складових таких абрутворень.

Спостереження показують, що характер синхронічного морфемного членування абрєвіатурних одиниць значною мірою залежить від

їх виду (за традиційною класифікацією виділяються такі основні типи складноскорочених слів, як ініціальна аббревіація з її різновидами, ініціально-цифрова, часткова, почастинна та змішана аббревіація). Усі аббревіатури прийнято поділяти на нечленовані та членовані. Вважається, що нечленованими є ті слова, які утворилися ініціальною (буквеною, буквено-звуковою, звуковою) та ініціально-цифровою аббревіацією [6:7]. Скажімо, слова *НРУ* (*Народний рух України*), *ЗМІ* (*засоби масової інформації*), *ПДВ* (*податок на додану вартість*), *АН-70* (*модель літака, створена в конструкторському бюро імені Антонова*) — нечленовані, бо вони не змінюються, а компоненти їх структури — не морфеми, а окремі звуки або букви.

Важко погодитися з думкою про те, що всі ініціальні аббревіатури мають неподільну структуру. Здебільшого, як тільки аббревіатура набуває активного вжитку, від неї починають утворюватися похідні слова і її структура зазнає суттєвих якісних змін. Від ініціальних аббревіатур, які мають велику частоту вживання, похідні лексичні одиниці продукуються як на мовному, так і на мовленнєвому рівнях, напр.: *ООН* (*оонівський, оонівець*), *ОУН* (*оунівський, оунівець*), *УПА* (*упівський, упівець*), *МХАТ* (*мхатівський, мхатівець*), *СБУ* (*есбеушний, есбеушник*), *НАТО* (*натовський, натівський, натовець, натівець, неонатовець, неонатівець*), *СОТ* (*сотівський*), *ПТУ* (*петушний, петушівець*), *ГАЗ* (*газик*) тощо. Деякі номени — приклад нестримної словотворчої активності, наслідком якої є парадигми похідних або й словотвірні гнізда. Скажімо, від аббревіатури *піар* (англ. PR — public relations, що буквально позначає *громадські зв'язки*) утворилися слова: *піарівський, піарний, піарник, піарівець, піарчик, піарити, піар-акція, піар-компанія, піар-кампанія, піар-менеджер, піар-служба, піар-структура, піар-технології, піар-фахівець, піар-хитрощі*. У цих випадках звукова або буквена структура мотивуючих слів, набуваючи ознак морфеми, морфемізується і перетворюється на аброморфему, зокрема — аброкорінь (сегмент слова, який за своїм походженням є аббревіатурою, що завдяки великій частоті вживання та здатності утворювати нові слова набув ознак морфеми). Отже, і в зазначених ініціальних аббревіатурах, і в словах, що є похідними від них, як на наш погляд, виділяється аброкоренева морфема. Звідси, скажімо, іменник *ООН* складається з аброкореня *ООН-*, що збігається зі словозмінною основою цього слова; деривати *оонівський* та *оонівець* згідно з правилами морфемного членування містять аброкорінь *оон-* та відповідні афікси. Такий підхід до поділу аббревіатур на складові частини

певною мірою видається нам компромісним у подоланні протиріччя, яке існує між значенневою цілісністю цих номенів і їх структурною розчленованістю.

У морфемній структурі слів аброморфеми поєднуються з іншими морфемами за тими правилами сполучуваності, що й звичайні морфеми. У процесі словотворення нерідко на стику між аброморфемою та формантом виникають різні морфологічні зміни, пор.: *НАТО* + *-ськ(ий)* → *натовський*, де відбувається нарощення інтерфікса —ов- з накладанням його початкового звука *о* на кінцеве *о* аброморфеми (інтерференція). У варіанті *натівський* до вказаних морфологічних явищ долучається чергування *о* з *і*.

Аналогічним чином, як на нашу думку, здійснюється морфемне членування почастинних абревіатур, абревіатур змішаного типу, телескопічних утворень та слів похідних від них. Напр., такі слова, як *комсомол* (*комсомолець*, *комсомолка*, *комсомольський*), *колгосп* (*колгоспник*, *колгоспників*, *колгоспницький*, *колгоспниця*, *колгоспний*, *міжколгоспний*), *мопед* (*мопедний*, *мопедик*), *КрАЗ* (*кразівський*, *кразівець*), елементи структури яких значною мірою нівелювалися як самостійні одиниці, повної деетимологізації ще не зазнали. Відповідно їх, як на нашу суб'єктивну думку, поки що не можна з погляду синхронії вважати непохідними. Унаслідок великої частоти вживання цих лексем та їх здатності породжувати нові слова етимологічно відслівні елементи, з яких вони складаються, утворюють значенневу і структурну єдність — аброкорені: *комсомол-*, *колгосп-*, *мопед-*, *КрАЗ-*.

До іншого типу морфемного членування належать часткові абревіатури. Їх початковою частиною є усічений компонент на кшталт *рай-*, *держ-*, *райдерж-*, *проф-*, *мед-*, *вет-*, *політ-*, *орг-*, *обл-* тощо, який має в слові пояснювальний характер. Кінцева частина — повноцінний іменник з функцією ідентифікації. Усічені частини часткових абревіатур А. Нелюба розглядає як відслівні префікси [3: 225], інакше кажучи, — абропрефікси. За своїми ознаками вони відрізняються від тих аброморфем, про які йшлося вище. Абропрефікси — це значущі елементи абревіатур, які за значенням і частково за структурою збігаються зі співвідносними з ними морфемами і, повторюючись у багатьох словах, виступають у ролі словотворчого засобу (пор., напр.: *райвідділ*, *райадміністрація*, *райспоживспілка*, *райцентр*, у О. Довженка — *райгусак*, *райкарась* тощо, де компонент *рай-* співвідноситься з кореневою морфемою *район-*). Отже, скажімо, у лексемі *райвідділ*

виділяється абропрефікс *рай-*, префікс *від-*, корінь *—діл-* та нульове закінчення. За цим зразком членуються на морфеми такі, напр., абрєвіатурні утворення, як *педінститут*, *ветлікар*, *медпрацівник*, *політв'язень*, *профспілка*, *демплатформа* тощо, а також слова похідні від них.

Почастинні абрєвіатури та абрєвіатури змішаного типу (пор., напр.: *райком*, *профком*, *філфак*, *медін*, *облво*, *райпо* тощо) розглядаються як такі, у яких етимологічно відслівні елементи утворюють лексичну єдність. Вони, як правило, мають значний словотворчий потенціал. Останнє, на думку А. Нелюби, засвідчує єдність, слівність, кореневість абрєвіатур наведеного типу [3: 225]. Звідси, напр., іменник *профком* складається з аброкореня *профком-*, який збігається зі словозмінною основою цього слова, та нульового закінчення. Відповідно в похідному утворенні *профкомівський* вичленується аброкоренева морфема *профком-*, інтерфікс *-ів-*, суфікс *-ськ-* та закінчення *-ий*.

За характером деривації та особливостями морфемної структури до абрєвіатур дуже близькі слова, які утворюються способом усічення за зразком абрєвіації, напр., фольк (*фольклор*), універ (*університет*), бад (*бадмінтон*), зав (*завідувач*) тощо. Дехто з мовознавців такі похідні одиниці розглядає як один із різновидів абрєвіатур. Ці лексеми, як правило, відмінювані, тому в них виділяється закінчення. Як і в абрєвіатурах, у словах, усічених за зразком абрєвіації, вичленується не повноцінна коренева морфема, а аброкорінь. Трапляється, що в аброкорені одночасно морфемізується повноцінний префікс та усічена частина кореня (пор.: *зав*, *зам*, де *за-* — повноцінний префікс, який входить до складу мотивуючого слова, а *-в-* та *-м-* — усічені частини відповідних кореневих морфем).

Підсумовуючи все вищесказане, можна виділити кілька основних типів членування абрєвіатурних одиниць та слів похідних від них.

1. Аброутворення, які зазнали повної деетимологізації й опрощення морфемної структури, — синхронічно непохідні і членуються на морфеми за загальними правилами, як звичайні слова: *лавсан* — \emptyset , *мелан* — \emptyset , *бесалол* — \emptyset .

2. Невідмінювані ініціальні абрєвіатури, які не мають похідних утворень, на морфеми не поділяються: НРУ, ЗМІ, ПДВ.

3. Ініціальні, почастинні абрєвіатури та абрєвіатури змішаного типу, які характеризуються великою частотою вживання і мають похідні утворення, складаються з аброкореня, який збігається зі слово-

змінною основою. У тих із них, що відмінюються, виділяється закінчення: *ООН, комсомол-Ø, профком-Ø, КраЗ-Ø*.

4. У часткових абрєвіатурах початковий усічений компонент ідентифікується як абрєпрефікс. Їх кінцева частина поділяється на складові елементи згідно з загальними правилами морфемного членування: *рай-від-діл-Ø, обл-держ-адміністр-аці[й]-а, проф-с-піл-к-а*.

5. У словах, які є наслідком усічення за зразком абрєвіації, виділяється абрєкорінь. Ті з них, що відмінюються, мають закінчення: *зав — Ø, фан — Ø, універ — Ø*.

1. Алексеев Д. И. Сокращенные слова в русском языке. — Саратов, 1979. — 328 с.

2. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К.: Наук. думка, 1984. — 251 с.

3. Нелюба А. Від графічної економії до нових словотворчих засобів і основ (складання скорочених основ і його наслідки в словотвірній номінації) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. — Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. — Вип. XV — ХУІІІ. — С. 222–226.

4. Нелюба А. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — 2006. — № 2. — С. 179–184.

5. Полюга Л. М. Морфемний словник. — К.: Рад. шк., 1983. — 464 с.

6. “Українська мова”. Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 491.79+418+398.6

Т. А. Панасенко

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАГАДОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті систематизовано та узагальнено тематичні категорії загадок, охарактеризовано найтиповіші з них, запропоновано класифікацію загадок, яка найбільш дотична до об'єкта дослідження.

Ключові слова: загадка, класифікація, тематика, систематизація, узагальнення.

The article deals with the thematic categories of riddles which are systematized and summarized, the most typical are characterized from them, is offered the classification of riddles, which most tangent to the object of research.

Key words: riddle, classification, subject, systematization, generalization.

В усній художній творчості кожного народу з давніх-давен живе й постійно розвивається, активно функціонує загадка. У процесі культурно-історичного розвитку людства дедалі увиразнювалась роль загадки. Так, мисливці вдавалися до інакомовлення, сподіваючись на вдале полювання, уникали називати речі справжніми іменами, а натомість вживали якісь інші, вигадані назви, приховуючи у такий спосіб свої наміри, “притуплюючи” пильність звіра тощо. До речі, й метафорична мова сватів на заручинах у весільній драмі, що дійшла до нас, також сягає тих давніх часів, коли всілякі обрядові дійства мали забезпечити справі добрий хід.

Актуальність статті зумовлена посиленням інтересу сучасного мовознавства до проблеми тематичного розмежування загадок.

Метою дослідження є здійснення комплексної систематизації та узагальнення класифікації загадок.

Мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) систематизувати та узагальнити тематичні категорії загадок; 2) охарактеризувати найтиповіші з них; 3) запропонувати класифікацію загадок, яка найбільш дотична до об'єкта дослідження.

Глибока предметність загадок, зумовлена насамперед тісним зв'язком цього виду художньої творчості з повсякденним життям і побутом людини, її виробничою діяльністю. Як і будь-який інший поетичний твір, повноцінна, справді художньо довершена загадка могла з'явитися лише з перебігом абстрагування людського мислення, на порівняно вищому етапі розвитку культури [6: 5–7]. Адже, щоб створити навіть найпростішу загадку, потрібно, як слушно відзначив відомий англійський дослідник Е. Тайлор, добре володіти здатністю абстрагування від конкретного. А щоб цей процес став загальнодоступним і перейшов просто в гру, всьому людству необхідно було пройти певний етап до глибшого пізнання світу [12: 53]. Наприклад: *Хоч не шию я ніколи, а голок в мене доволі (Іжак)* [4: 14].

Українські народні загадки відзначаються багатством тематики і художньої форми. Класифікацію загадок знаходимо в підручниках, посібниках, збірниках, які привертають увагу дослідників.

У дослідженні М. В. Михайлової пропонуються систематизовані класифікації загадок, які лінгвісти поділяють на три частини:

1) класифікація загадок за типом їх відгадки [10].

Вона найбільш розповсюджена в збірниках, підручниках та посібниках. Такого роду загадки при відгадуванні мають лише одне слово:

*Печуть мене, варять мене,
Їдять мене, хвалять мене;
А як буде моя ласка,
То буде з мене і паска (Картопля)*[14: 50].

У деяких випадках відгадка може виступати в ролі словосполучення, як-от: *Лізу-лізу по залізу на м'ясну гору (Осідланий кінь)* [14: 264].

2) класифікація загадок за використанням граматичних прийомів [10].

До цього типу належать загадки, які потребують при розгадуванні вміння розмірковувати:

За лісом — го-го, а в лісі — ги-ги (Горох, гриби) [6: 111];
Скільки було: баба, дві матері, дві дочки і онука? (Троє) [6: 113];
Хто ще так гавкає, як собака? (Пес) [6: 117].

3) класифікація загадок у різних жанрах фольклору [10].

До цього типу відносять загадки, які увійшли до складу інших жанрів фольклору як приказки, прислів'я, пісні, казки. І. П. Березовський зауважує на тому, що близькість загадок до прислів'їв та приказок зумовлюється спільністю їх походження та постійними взає-

мовпливами. Е. Тайлор підкреслює, що “загадки з’являються в історії культури водночас з прислів’ями і довгий час йдуть поряд з ними, але, під кінець, розходяться різними шляхами” [12: 53] :

У воді не горить, у воді не тоне (Правда) [2: 195];

Що люблю — не куплю; чого не люблю — не продам (Молодість і старість) [6: 55].

До яких би висновків не доходили дослідники, незаперечними лишаються постійні, органічні й тривкі зв’язки цих жанрів, що, на думку І. П. Березовського, і зумовило ідейно-художню єдність і взаємопроникнення як їх змісту, так і художньої форми.

Один пищить, а п’ять тащить (Ніс і пальці) [2: 148].

У багатьох піснях використовувались загадки — від простої аж до розгортання її в основі всього сюжету пісні. Наприклад, лише натякається про загадку в ліричній народній пісні “Над моєю хатиною чорна хмара встала”:

А я своєму мильському

Загадаю загадку ... [2: 23].

Широко використовуються загадки і в інших творах, пов’язаних із народними звичаями та обрядами, зокрема у весільній драмі. Уже заручини з їх загадковою мовою сватів про порошу та куницю фактично були дійством, повністю побудованим на розгортанні багатой символіки загадок [2: 23].

Незважаючи на те, що казка є суто епічним жанром, простежується певна спорідненість загадки і казки: розповідний початок, ставлення до дійства в тексті та розв’язка в кінці.

Розглядаючи тематичне розмаїття загадок, ми звернули увагу на те, що класифікація будується на основі відгадок/відповідей. Класифікація українських загадок побудована, виходячи із загадуваних об’єктів і відповідає таксономії світу.

Російська дослідниця М. О. Рибникова цілком справедливо зауважувала, що загадки позначають видові, а не родові поняття, тобто в них описуються морква, буряк, цибуля, а не овочі; вівця, баран, корова, кінь, кіт, а не домашні тварини [11: 15].

Автори підручника “Русское устное народное творчество” Н. І. Кравцов, С. Г. Лазутін (1983) наголошують на тому, що тематичне коло загадок постійно розширюється, що життя відображено у загадках у найконкретніших формах прояву, у найдрібніших деталях. У загадках відобразилась неабияка спостережливість людини праці,

її вміння виражати свої спостереження глибоко поетично, образно [8: 86–87]. У підручнику не подається конкретної класифікації.

У посібнику “Українська дитяча література” (1963) пропонується така класифікація: загадки про природу; про тварин і рослин; про хатні речі; про навчання, знання, освіченість [3: 41].

Укладач російського посібника “Русский детский фольклор” М. Н. Мельников (1987) зауважує на тому, що нові умови відобразилися на дитячому репертуарі загадок [9: 102] :

*З двох боків дощечки,
А в середині злий тигр сидить (Ножик складаний) [4: 26].*

У навчальному посібнику 1979 р. йдеться про надзвичайно різноманітне тематичне коло загадок, яке охоплює всі види людської діяльності, матеріальної та духовної культури народу. Важливе місце (цих загадок чи не найбільше) займає тема природи. Про інші можливі тематичні категорії автори згадують побіжно. Окремо пропонують запитання-жарти, близькими до яких є головоломки та шаради [7: 41].

У збірнику “Загадки” (1987) дослідники пропонують класифікацію загадок за історичними періодами, до яких належать узагальнюючі тематичні категорії, які, в свою чергу, мають більш конкретні групи. Так, до дожовтневого періоду входить чотири тематичні категорії:

1. Природа

- Небо. Земля. Явища природи
- Рослинний світ
- Тваринний світ

*Хто поміст помостив
Без сокири, без гвіздків,
Без клинків, без підклинків? (Мороз) [2: 57].*

2. Людина

- Фізична природа людини (Будова тіла, життя і смерть)
 - Матеріальне життя людини (Їжа, одяг, взуття, речі домашнього вжитку)
- Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун,
під дивуном сопун, під сопуном хапун, під хапуном трясун (Людина) [2: 145].*

3. Трудова діяльність людини

- Знання та засоби праці. Господарський інвентар
- Трудовий процес, професії, громадське становище людини
- Господарські й громадські будівлі
- Речовини та матеріали
- Дорога. Засоби пересування

Ношу тягар кріпкий і злучаю скали, а кріпко стою (Міст) [2: 243].

4. Духовний світ людини

- Освіта. Музика. Звичаї та обряди
- Абстрактні, загальні, умовні та збірні поняття
- Головоломки, шаради та різноманітні запитання.

Без рук, без ніг, без тіла, без душі, однаково рву серце і рвати мушу (Досада)
[2: 296].

До радянського періоду входить також чотири категорії, проте вже без більш конкретних груп: природа, матеріальне життя людини, трудова діяльність людини, різні [6: 157–158].

У збірниках 1962, 1963 і 1987 рр. вбачаємо подібність класифікацій; крім того, у збірнику 1962 р. відгадки подано одразу ж після тексту загадок; у збірнику 1963 р. — за цифровим відповідником; у збірнику 1987 р. — відгадки укладено відповідно до класифікації.

I. Франко подає таку класифікацію загадок у статті “Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних”:

– анімістичні (в яких неживі предмети, сили і явища природи представлені як живі істоти, тобто персоніфіковані або одухотворені);

– зооморфічні (загадки, де сили природи зображені у вигляді звірів);

– антропоморфічні (такі, де явища природи і реалії дійсності порівнюються з людьми і людськими взаєминами);

– четверта група (в яких явища чи предмети порівнюються з іншими явищами чи предметами) [13].

У деяких книгах, як, наприклад, “Народ скаже — як зав’яже” не подано тематичну класифікацію, проте, розглядаючи відгадки, ми звернули увагу на те, що вони упорядковані тематично. Нами було виявлено, що відповіді певних тематичних груп змінюють одна одну: явища природи, рослини, тварини, людина, інвентар, транспорт, освіта, абстрактні поняття, загадки-запитання, головоломки, загадки-жарти [15].

Фольклорист М. К. Дмитренко у збірнику “Народні загадки” (1994) подає таку класифікацію: рослинний світ; тваринний світ; загадки про людину; будівля; предмети побуту; знаряддя праці; продукти; поняття про час; загадки-запитання, загадки-жарти. Проте в книзі “Народні загадки” (2003) автор так класифікує ці короткі фольклорні твори:

- 1) природа та її явища
- 2) рослини, тварини

3) людина

- фізична природа людини, життя і смерть
- матеріальне життя людини: їжа, одяг, взуття, житло, речі
- трудова діяльність людини: знаряддя та засоби праці, інвентар
- будівлі, речовини та матеріали
- засоби пересування
- духовний світ людини: освіта, музика, звичаї та обряди
- абстрактні, загальні, умовні та збірні поняття

4) загадки-запитання, головоломки, загадки-жарти [5].

У великому циклі українських народних загадок про природу передусім відчувається прагнення людини пізнати світ за допомогою аналогій, порівнянь з іншими відомими їй предметами та явищами.

Відповідно, ми пропонуємо такі, на нашу думку, найтиповіші тематичні категорії: природа, людина, трудова діяльність людини, духовний світ людини. Предметом, об'єктом художнього відтворення тут є навколишній світ: від зоряного неба, оточуючої природи, картин виробничого та родинного побуту аж до абстрактних понять (радість, журба) та жартівливих питань (*Куди ми найбільше ходимо? (Вперед)*).

Вважаємо за доречне класифікувати загадки не лише за тематичним колом, а й за алфавітом; це дозволить мати декілька варіантів текстів загадок до однієї відгадки. Таким чином, у нашому дослідженні ми дотримуватимемось узагальнюючих категорій, які запропонував І. П. Березовський, а саме: природа, людина, трудова діяльність людини, духовний світ людини.

Наприклад:

Природа

А — *На деревах пожовтіли*

Солоденькі кульки спілі.

Діти люблять їх, ще й оси,

Ці смачненькі ... (Абрикоси) [1: 3].

Б — *Летіла стріла та впала в лободу;*

Шукаю, та не найду (Блискавка) [2: 63].

Красно, ясно в землю вросло (Буряк)

Баран у коморі, а роги надворі (Буряк)

Сам червоний, а чуб зелений (Буряк) [2: 80].

В — *Вийшла звідкись гарна дівка,*

На ній стрічка-семицвітка;

А де з річки воду брала,

Там коромисло зламала (Веселка) [2: 69].
Піднялися ворота — всьому світу красота (Веселка) [2: 69].
Червоні коромисла через річку повисли (Веселка) [2: 69].
Біжить кінь — не кінь, кобила — не кобила,
Матлає біла грива (Вихор)
Ішов чернець з Монастирець.
Як упав — так пропав, чорним порохом припав (Вихор)
На городі здійсмається, а під тином ховається (Вихор) [2: 69].

Г — *Ішов чернець, насипав яєць,*
Нехай киплять, прийду оп'ять (Горох)
Сидить дід над водою та й киває бороною,
Хто йде — не мине, за борідку ущипне (Горох)
Коли був я молодим,
Набравсь лиха та біди:
Всяк любив мене й кохав,
І щипав мене, й кусав.
А коли я став старий,
Хтось окропом обварив (Горох) [2: 77].
Стоїть дід над дашками,
Швиря в бабу галушками ((Град)
Без рук, без ніг — вікна вибиває (Град) [2: 67].

У загадках закодовано реалії та явища; одиниці часу; рослини; тварини; людина: її тіло, одяг, родина; їжа; предмети та знаряддя праці; заняття; ремесла; житло; худоба, абстрактні, загальні, умовні та збірні поняття; жарти, головоломки, питання.

Отже, у результаті дослідження ми дійшли висновків:

1) у тематичній категорії загадок, спостерігаємо схожість класифікацій 1962, 1963, 1987 та 2003 рр., проте наявна й відмінність: тематична категорія про людину в збірнику пізнішого видання ширша, а в класифікації 2003 р. відсутня окрема категорія про трудову діяльність людини, натомість дослідник М. К. Дмитренко виділяє окрему категорію про загадки-питання, головоломки, загадки-жарти;

2) найтиповішими тематичними категоріями є людина, її фізична природа, їжа, житло, домашній інвентар, речі повсякденного вжитку, трудовий та виробничий процеси, господарський інвентар, знаряддя виробництва, техніка і засоби пересування;

3) варто класифікувати загадки не лише за тематичним колом, а й за алфавітом, тим самим здійснюючи можливість мати декілька варіантів текстів загадок до однієї відгадки.

1. Азбука в загадках. — М., 2005. — 63 с.
2. Березовський І. П. Українські народні загадки // Вступна стаття до збірника “Загадки”. — К.: В-во АН УРСР, 1962. — С. 7–37.
3. Білецький Д. М., Ступак Ю. П. Українська дитяча література // Посібник для педагогічних інститутів педучилищ. — К.: Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа”, 1963. — 235 с.
4. Дмитренко М. К. Народні загадки // Упорядник, передмова — канд. філолог. наук М. К. Дмитренко // К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1994. — 46 с.
5. Дмитренко М. К. Народні загадки // Упоряд., передмова М. К. Дмитренка. — К.: Редакція часопису “Народознавство”, 2003. — 128 с. (Серія “Народна творчість”. — Кн. 4
6. Зубков С. Д. Загадки // Відп. ред. С. Д. Зубков // Упорядкування передмови І. П. Березовського. — К.: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1987. — 158 с. — (Бібліотека української народної творчості)
7. Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література // Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів // Укладачі Л. М. Кіліченко, П. Я. Лещенко, І. М. Проценко. — К.: Вища школа, 1979. — 335 с.
8. Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество // Учебник для филологических спец. университетов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1983. — 443 с.
9. Мельников М. Н. Русский детский фольклор // Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2001 “Рус. яз. и лит.”. — М.: Просвещение, 1987. — 240 с.
10. Михайлова М. В. Загадки в корейском языке // <http://vestnik.tripod.com/library/97864205.pdf>
11. Рыбникова М. А. Загадки. — М. 1932.
12. Тайлор Е. Первобитная культура. — М., 1939.
13. Франко І. Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних // Франко І. Твори в 50-ти томах. — Т. 26. — К., 1980. — С. 332–346.
14. Шестопал М. // Українські народні загадки // Упорядкування та вступне слово М. Шестопала. — К.: Видавництво академії наук української РСР, 1963. — 399 с.
15. Шумада Н. С. Народ скаже — як зав’яже // Українські народні прислів’я, приказки, загадки / Упор. та передмова Н. С. Шумади. — К.: Веселка, 1971. — 230 с.

КОНЦЕПТИ “ХВОЙНІ ДЕРЕВА” В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Стаття присвячена аналізу концептів хвойних дерев, що посідають важливе місце в українській мовній картині світу. Досліджується їх семантика, структура (поняття, образні й символічні значення), особливості використання, роль і місце в українській мовно-поетичній картині світу.

Ключові слова: флористичний концепт, мовна картина світу, поетична картина світу.

The article is intended to present the analysis of the concepts *fir*, *pine*, which are key concepts in Ukrainian language world picture. Their semantic, structure, role and significance in Ukrainian lingual-poetical world picture are being traced.

Key words: floristic concept, language world picture, poetic world picture.

Актуальним питанням сучасної лінгвістики виступає аналіз концептів. Теоретичні аспекти розробляють такі дослідники, як С. А. Жаботинська, О. С. Кубрякова, В. І. Постовалова, О. О. Селіванова, Ж. П. Соколовська та інші відомі вчені. Номен “концепт” запозичений з латинської мови, де засвідчений у різних формах, зокрема *conceptus* та *conceptum*. У більшості вітчизняних лексикографічних праць фіксується походження від латинського іменника чоловічого роду *conceptus*, уживаного ще в період класичної “золотої” латини (близько 100 р. до н.е. — 14 р. до н.е.), зокрема у творах письменників епохи Августа та працях римського філософа, політика й оратора Марка Тулія Цицерона на позначення “зачаття, зародження в череві материнському” — “зародок”, “поняття, уявлення”, а також у розумінні “накопичення (річкових вод)” — “водоймище”, “проростання”, “думка” [2: 190; 5: 132]. Номен *conceptus* у латинській мові — це також дієприкметник минулого часу, утворений від полісемічного дієслова *conspicere* (*сірію*, *сері*, *sertum*), що мало такі ЛСВ: “збирати, всмоктувати, поглинати”; “уявляти собі”; “замишляти, затівати; завинити”; “складати за встановленою формою, написати, формулювати”; “зачати, стати вагітною”; “утворювати”; *pass. conspici* “утворитися, походити, з’являтися, виникати”; юр. “виявити в присутності свідків” [5: 132–133]. Форму *conceptum* іноді виділяють, приписуючи їй значення “утробний зародок”, “зародок, зерно (смыслу)” [4: 34].

Номен “концепт” у своєму лексичному розвитку пройшов довгий і складний шлях запозичень різними індоєвропейськими мовами, у кожній з яких на перший план висувалось 1–2 значення, відбувались трансформації. Його семантика обіймає близько 140 варіантів тлумачень смислової структури, засвідчених у лексикографічних джерелах індоєвропейських мов. В основному це пояснення за допомогою семантичних еквіполентів і полісемантів: “поняття” (засвідчене майже в усіх мовах, крім німецької, словацької, словенської); “образ” (в романо-германських мовах); “план, начерк, чернетка” (в германських та слов’янських мовах); “започаткування, зародження, зародок” (романська група); “фантазія” (германська група); “думка, задум” (слов’янська група) [2: 195].

Латинізм “концепт” спочатку проникає у романські, потім германські, а ще пізніше у слов’янські мови. Італійська та французька мови починають фіксувати номен з XV ст.; в англійській та німецькій лексема з’являється в XVI ст.; серед слов’янських мов першими запозичили це слово польська (XVI ст.), сербська та хорватська (XVII ст.) мови [2: 191–192]. В українській мові номен починає функціонувати приблизно з середини XIX ст. Через сто років він вживається в розумінні “формулювання, загальне поняття, думка”; у галузі логіки продукує значення “смысл знака (імені)”, а в західних регіонах України ще й розм. “несподівана думка, вигадка, фантазія” [3: 184].

В українській мові номен *концепт* функціонує переважно як науковий термін, хоча зрідка використовується й у наївно-побутовому осмисленні. У такій ролі він засвідчений переважно творами І. Франка, Л. Мартовича, Г. Хоткевича, Б. Лепкого, де набуває різних смислових відтінків, іноді запозичених із сусідніх мовних ареалів, напр.: 1) думка, спосіб мислення; 2) задум, намір, вигадка; 3) начерк, чернетка, конспект, рукопис, перший примірник [3: 185–186]. Але при розмовно-побутовому вживанні часто залишається конотація термінологічності — побутова уява про термін з погляду відображення його в повсякденній свідомості. На сучасному етапі *концепт* — багатозначний міжгалузевий науковий термін, запозичений з латини через посередництво романських та германських мов.

Одне з провідних місць в українській поетичній картині світу посідають концепти *хвойні дерева*. У МКС вони репрезентуються номенами *сосна, ялина, ялиця, смерека, кедр, хвоя, модрина*, що мають подібні лексичні значення. *Сосна* — вічнозелене хвойне дерево, переважно з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками

[6]. *Ялина* — високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових [6]. Значення лексеми *ялиця* доповнюється семами 'густа пірамідальна крона', 'м'яка плеската хвоя', 'великі шишки' [6]. *Смерека* — інша назва ялини звичайної, це теж багаторічне вічнозелене хвойне дерево, воно має конусоподібну крону [6]. *Кедр* — південне вічнозелене хвойне дерево; іноді так називають деякі види сосни, що дають їстівні кедрові горішки [6]. *Модрина* — рослина родини соснових з м'якою хвоєю, що на зиму опадає [6]. *Хвоя* — назва голчастого листя, а також збірна назва хвойного лісу [6].

Диференційні семи, важливі в науковій картині світу, можуть бути знехтуваними в поетичній. Відмінності перебувають на периферії структури концептів. Найчастіше в поетичному мовленні репрезентовано номен *сосна* (49,5 % уживань). Смереки ростуть у Карпатах, Прикарпатті, тож їх назва може слугувати специфічним маркером регіону. *Карпати потонули в тишині, Стоять смереки у сонливій зморі (Д. Павличко)* — тут, окрім флороназви, топос чітко регламентовано оронімом. Кедрі асоціативно пов'язуються у свідомості людей з їх прабатьківщиною — Ліваном. В такому контексті назва дерева вказує на чужу країну; експлікується протиставлення "свій — чужий" з часто можливою конотацією негативності, притаманної чужому в цій опозиції [1: 368]. *Не марю я про ті моря багряні, Про кедрі на високому Лівані (М. Рильський)*.

Оскільки хвойні дерева ростуть як в Україні, так і за її межами, вони можуть слугувати вказівкою на Батьківщину та на іншу державу. *Далекий Черемош гуркоче; Мені вчувається щоночі Той шелест листя, шум сосон (Д. Загуд); Снується, лине пісні дим Про довгий шум беріз і хвої, Про козаків, про дальній дім (В. Сосюра)*. Топос України марковано гідронімами й такою культурною реалією, як козак. Приналежність іншим територіям також часто експлікується за допомогою власних назв — топонімів, гідронімів, оронімів тощо. *Ідесь побіля нас уральська річка та сосни (В. Стус); Просвітлюючи колоски і хвою, Лежить між Сосницею і Москвою Поета тінь прозора і крута (Д. Павличко)* — хвоя тут уособлює Росію, що підтверджується топонімом, а колоски — Україну, Сосниця — назва селища, що було батьківщиною О. Довженка, якому присвячено вірш. Хвойне дерево може зрідка слугувати згадкою про Україну або уособлювати її: *Я пригорнусь до тебе Срібними віями хвої (Д. Павличко)*, тобто я українець. У структурі концептів виділяються й менші, ніж держави, місцевості перебування. Серед них частотні ліс і гори: *На синім лісу тлі ялиць верхи жиливи*

(*О. Різниченко*); *Бач на скелі смерека з вітром живе на віру* (*Р. Кісь*). Рідше трапляються — пісок, берег, село, подвір'я, абстрактне уявлення про даль: *під соснами солоної затоки хрумтів пісок і грузли кроки* (*А. Бондар*); *Село сосновий виверне кожух* (*Л. Костенко*) — у вірші є пряма вказівка, що село в Поліссі.

У свідомості людини перебування серед дерев, зокрема й серед хвойних, асоціюється з самотністю. *Йван покида огні і дим, Йде на шум беріз і хвої* (*В. Сосюра*). В ідіолекті Ліни Костенко світ флори виступає як справжній, істинний, протиставляється ноосфері, маючи суттєві переваги. *Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні* (*Л. Костенко*) — тобто ще не розірвано зв'язок з природою. Поетеса також вболіває з приводу нерозумного нищення природи: *Струїли все пора на карантин і вам поля й тобі соснова кроно* (*Л. Костенко*). У свідомості митців дерева можуть набувати людських рис і властивостей, що є досить поширеним явищем у поетичній МКС. *Розпитаю, як справи у сосен; гуде у сосен буйна голова* (*Л. Костенко*); *знайома смерека відкалася, що у небі меншає птахів, зате все більше літаків* (*В. Сагайдак*).

Прототиповою ознакою хвойних дерев за зовнішнім виглядом виступає висота. Ця властивість у поетичній МКС не завжди виражається за допомогою епітета “високий”, подекуди з'являються непрямі вказівки на висоту через зв'язок з концептами *сонце, небо, місяць, зорі*. *Сосни стоять поміж зорями* (*І. Драч*); *Небо блакитне оперлось на сосни червоні* (*Є. Гуцало*). Друга прототипова ознака — стрункість: *Стрімко струнчаться смереки* (*Р. Кісь*). Кедр навіть став національно специфічним символом стрункості в ліванців, як тополя — в українців, береза — в росіян [8: 87]. Хвойні дерева завжди залишаються зеленими, цей колір став прототиповим для них: *і золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни* (*Л. Костенко*). Властивість хвої колоти відбилася на характеристиці дерев, вони сприймаються як колючі. *Щитів щетину спродали ялини* (*І. Драч*).

Опис зовнішності хвойних дерев часто відбувається за допомогою асоціативних зв'язків з концептом *зима*, а не *весна* й *осінь*, як в інших концептів дерев. Хвойні залишаються однаковими протягом року, навесні серед квітучих дерев та восени серед рослин, вбраних у яскраві кольори, на них звертають мало уваги, а взимку сосни та ялини вигідно виділяються своєю зеленою кроною, присипаною снігом. *Сніги і я. Над присмерком смерек — усіх печалей білі епілоги* (*Л. Костенко*); *Шепче лапятий сніг, д'горі знялась сосна* (*В. Стус*). Серед природних

явищ, впливу яких піддаються сосни, найчастіше зустрічається сніг, асоціативні зв'язки з цим концептом досить міцні (близько 40 % уживань). На другому місці зв'язок з концептом *сонце* за посередництвом концептів *вечір* і *ранок* (26 %). *Гойдається навіть, а сонце — не гасне, і грає в пожежах мосяжна сосна* (В. Стус). Дещо слабші асоціативні ланцюги з концептами *вітер*, *дощ*, *вогонь* та ін. *У зворах вітер виє-скавулить, Смереки гнутьяся, як тонка лоза* (Д. Павличко).

Тривалість життя хвойних дерев досить велика порівняно з життям людини. Ростуть хвойні повільно, будь-яке доросле дерево значно старше людини. Тому у свідомості сформувалось уявлення про старість хвойних, що в поетичній МКС виражається експліцитно за допомогою означень “старий, прастарий, патріарший, сивий, віковий, віковичний, вічний”. *І вмерзли сосни віковії в цю синю кригу, вічну й тиху* (О. Різниченко). На ґрунті вказаних асоціативних зв'язків у культурах багатьох народів сформувався загальноновизнаний символ. Ялина, кедр і сосна є символом довголіття, вічності, безсмертя [9: 172, 229, 634; 10: 145, 150].

Важливою складовою структури концептів є можливість використання дерев людиною. У побутовій картині світу цей аспект найважливіший, він був запозичений поетичною МКС з деякими трансформаціями. Між соснами та ялинами можна ходити, гуляти, кататися на лижах. *І ми гулятонькали з ним поміж ялицями й дубцями* (О. Різниченко). Дерева людина садить і рубає. *Безсмертні всі: цей виховав дитину, Той пісню написав, хоч і єдину, А той, що не зумів цього зробити, Коло дороги посадив ялину* (Д. Павличко) — тут реалізувалось уявлення про необхідність для кожної людини посадити дерево, збудувати дім, виростити сина; загальноприйняте дерево набуло конкретики, трансформувалося в ялину. До нетипових варіантів використання належить випасання ягнят серед ялиць, проживання в шатрі під соснами в контексті опису життя циган: *Під соснами шатро стоїть, як боровик* (Л. Костенко). Із деревини виготовляють різні вироби: *Запах смерекових дощок — Це моя колиска мила* (Д. Павличко); *човен вутлий, довбаний з сосни* (Є. Гуцало); *гойдається ялинове відро* (Є. Гуцало). Дошки й гілки використовують у будівництві: *Стіни пороблю із сухої частини, На покрівлю соснових гілок* (В. Свідзінський); *Ці крутосходи, стругані з ялиці* (І. Драч). Не зовсім раціональне використання — нищення дерев на дрова. *У сосен державний гімн: Ненавиджу дрова з древа!* (Л. Костенко). З корабельних сосен, рівних, високих, виготовляли кораблі. Проте близько 55 % використань стосуються поховального

обряду, тут фігурує соснова труна, хрест, вінки на могилу з соснових гілок. *Згниють соснові лати, й помирять нас таки безмовні дипломати, могильні черв'яки (В. Базилевський); тут хрестів не поставили вже Ані з ліванського кедра Ані з модрини даурської (Р. Кісь); На горбик поклали вінок із клена, А в узголів'я вінок сосновий (В. Свідзінський).* Ялина й сосна, виступаючи символом вічності, мають у структурі концептів і такий трансформований символ, як вічне життя після смерті, вічний спокій, жертвність [9: 634; 10: 145].

Типовою дією хвойних дерев, як й інших, виявляється “рости”. Сполучення з дієсловом “зеленіти” мало актуальне, ці дерева постійно зелені, вказана дія не привертає увагу людини. Частотні сполуки з дієсловами “шуміти, гудіти”, оскільки під впливом дії вітру на крони дерев утворюється певний звук, схожий на шум. *З ватри голуба смерека виростає і шумить (Д. Павличко).* Хвої дерев притаманний також специфічний запах, що відбилося у структурі концептів у вигляді сполук з дієсловом “пахнути” та іменником “аромат”. *Недумано, негідано забігла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадьничницях світань (Л. Костенко).* Пожежа в лісі — страшне видовище, воно надовго вкарбовується у свідомість, тому актуалізувалося при концептотворенні. *А горіло сонце так, як суха смерека (Д. Павличко).* До типових дій належать також “стояти, падати, нахилитися, зігнулися”. У структурі концептів поетичної МКС трапляються й дії, не притаманні флорі, а властиві людині чи тварині: ридати, танцювати, сумувати, біdkатися, жити, летіти, думати, розказувати, бігти тощо. *І стрімголов смерека з вітром летить у прірву (Р. Кісь); Коли ридали сосни янтарем і динозаври ніжились в щиріці (Л. Костенко).*

В одному з аспектів структури концептів хвойних дерев представлено зв'язки з концептами фауни. Майже 50 % уживань припадає на концепт *білка*. *Але чом не забулося — білка біжить по ялині (Є. Гуцало).* На хвойних деревах можуть жити також птахи (переважно дятел), куниці, павуки, під деревами — зайці тощо. *Одну сосонку вишиває сріблястим шовком павучок (Л. Костенко); за комір ялиниці стікають куниці (Т. Мельничук).*

У структурі флористичних концептів поетичної МКС важливе місце посідають асоціативні зв'язки з іншими концептами. Суттєвий масив асоціацій створено на підставі подібності за формою. Сосни своїм зовнішнім виглядом нагадують вибух, щоглу, спис, тут переважає висота; ялинки схожі на веретена, їжаків, це подібність за наявністю колючок; смереки за висотою й прямою формою стовбура

подібні до свічок, а їх крона нагадує дзвін. *Сосна із ночі впливля як щогла* (В. Стус); *Ялинки — наче вертикальні їжаки* (Є. Гуцало); *Там бамкають смєрек зелені дзвони* (Д. Павличко). На підставі висоти й прямої форми утворено складний асоціативний зв'язок з готичним стилем, архітектурі якого притаманна висота, витонченість і спрямованість угору. *Готичні смєреки над банями буків* (Л. Костенко). Наявні асоціації, де подібність за формою набуває додаткового смислового навантаження, внаслідок чого реалізується зв'язок з символічним значенням дерева. Крона ялини нагадує шати, а сосни — корону, яку носять царі, на флористичні концепти переноситься ознака “пишність, величність”. А в деяких народів ялина була символом царської влади [9: 172]. *Дубів золоті герби горять над коронами сосен* (Л. Костенко); *І крона царствена сосни* (Л. Костенко). І. Драч знаходить у природі відповідники сучасних споруд і предметів: *Прообраз церков дерев'яних — це гірські косопадні смєреки* (І. Драч), інтерференція подібності за формою, віком, красою, суттю. Подібність за кольором реалізується рідше: вкриті снігом дерева схожі на одягнутих у білі кімоно, сірувато-блакитний колір гілок смєреки нагадує дим. *Сто-яли сосни в білих кімоно* (Л. Костенко); *Смєречина — мов дими, Голубі, прозорі* (Д. Павличко). Внаслідок психологічного паралелізму між рослиною та людиною в поетичній МКС структура флороконцептів збагатилася відповідними асоціаціями. *На витязів схожі ялин молоді силуєти* (Є. Гуцало), подібність за силою, міццю. *Стрункі, червоні сосни на снігу, — Дівчата, викупані в ополонці* (Д. Павличко), подібність за красою, стрункістю. Суха смєрека нагадує літню людину. Сосна, що росте одна уособлює самотність [7: 29]. Складний асоціативний образ створила Л. Костенко: *Душа осипле хвою* (Л. Костенко). Дерево без хвої залишається неприродно голе, гола душа — вразлива, незахищена перед злом. Іноді в культурах народів трапляються випадки, коли традиційні святкові події зрощуються в уяві зі звичними рослинами, утворюючи стійкі асоціативні зв'язки. У нашій культурі Новий рік асоціюється з ялинкою [8: 56], яку прийнято прикрашати іграшками. Цей факт знайшов відображення в структурі концепту. *І життя мов ялинка, з якої вже знято прикраси* (І. Жиленко); *як іграшки на останній ялинці висять пізні яблучка* (І. Калинець). У контексті опису Нового року номен ялинка зустрічається майже завжди з меліоративним суфіксом -к-.

Найбільш словотворчо активним був номен *сосна*. За допомогою суфікса -ов- утворено прикметник, що відзначається високою час-

тотою використання й позначає: 1) щось вироблене з сосни (човен, хрест, труна, вінок, козуб); 2) те, що належить сосні (кора, гілка, шишка, крона, хвоя); 3) щось утворене з сосен (бір, ліс); 4) переносні метафоричні значення (брат, світ, смерк, кожух). *Бори стоять такі соснові!* (Л. Костенко) — означення “такий” перед прикметником вказує на можливість утворення вищого ступеня порівняння, тут він неможливий, порушення граматичної сполучуваності підкреслює гіперболізацію ознаки. *Смерк сосновий мерзне угорі* (В. Стус) — переносне значення. Лексема *сосна* надзвичайно рідко використовується з меліоративним суфіксом -к-; можливий одининний суфікс -ин-. *Сичала сита соснина* (Л. Костенко). Номен *ялина* досить часто зустрічається з меліоративним суфіксом -к-, що, однак, не завжди вказує на зменшеність чи пестливість, іноді це нейтральна загальноприйнята назва. *Згори засніжені. На дні — зелені ялинки* (О. Різниченко). Прикметник з суфіксом -ов- має значення, подібне до прикметника *сосновий*. В ідіолекті О. Різниченка трапляються оказіональні утворення *яля, ялятко, ялянятко*; суфікси, які можливо додавати до назв істот, використано з флороназвою для передачі конотації зменшеності. *При ялині мале яля, мацюпусіньке ялянятко все питає: “Де, мамцю, татко?”; Та яляткові сниться татко* (О. Різниченко). Номен *смерека* використовується з суфіксом -к-, що передає конотацію зменшеності та пестливості, наявні випадки використання номена з одининним суфіксом -ин- та прикметника *смерековий*. Лексема *кедр* з меліоративним суфіксом нормативно не фіксується, трапляється прикметний *кедровий* та іменник *кедрина*. *Біліють рани зчахнути кедрин* (І. Драч).

Концепти *хвойні дерева* поетичної картини світу фіксують факт наявності плодів у формі шишок. Основне призначення шишок — зберігати насіння, з якого виростуть нові дерева. *І шишка чорна, якій вже не зродити сто кедрин* (І. Драч). Шишки слугують джерелом харчування для деяких тварин, окремі види їстівні й для людини. *І жменькою ялинових зернят Вони обоє будуть ласувати* (В. Мороз). Через подібність зовнішнього вигляду шишки активізуються асоціативні зв'язки з певними концептами, наприклад, свічкою, бомбою. *Світають зелені свічки — то шишки на ялинах* (Є. Гуцало). Шишка може уособлювати щось маленьке, підґрунтям для порівняння був її розмір: *все отут, до дрібної соснової шишечки, свідчить про осінь* (В. Кашка), тобто абсолютно все. У переносному значенні шишки — неприємності. *Все проміння на пляжників, а всі шишки на нас* (Л. Костенко). Шишка є

загальноновизнаним фалічним символом [9: 635], але в українській поетичній МКС цей символ не реалізується.

Структури концептів хвойних дерев в українській МКС майже подібні, відмінності наявні у концепту *кедр*, що сприймається як чужинна рослина. Найбільшою частотністю використання позначається номен *сосна*, оскільки таке дерево зустрічається на всій території України. *Смереки* слугують маркером топосу Прикарпаття й Карпат. У своїй структурі концепти мають схожі символічні значення, подібні характеристики зовнішності, можливості використання людиною. Поетична МКС характеризується високою частотністю прояву асоціативних, образних зв'язків концептів хвойних дерев з іншими концептами. Аналіз флористичних концептів є одним з аспектів моделювання української МКС.

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов // Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М.: Прогресс, 1974. — С. 350–369.

2. Івашенко В. Л. Слово *концепт* у романських, германських та слов'янських мовах (з історії лексикографічної фіксації) / В. Л. Івашенко // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. — № 7. — С. 189–198.

3. Івашенко В. Л. Термін *концепт* у контексті лінгвістичних методів дослідження / В. Л. Івашенко // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. — № 10. — С. 182–191.

4. Колесов В. В. Концепт культуры: образ — понятие — символ / В. В. Колесов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. — 1992. — Вып. 3 (16). — С. 30–40.

5. Литвинов В. Д. Латинсько-український словник / В. Д. Литвинов. — К.: Українські пропілєї, 1998. — 710 с.

6. Новий тлумачний словник української мови в 4 т. — К.: Аконті, 1999. — Т. 1–4.

7. Словник символів культури України / За ред. В. П. Коцура та ін. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.

8. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. — К.: Наукова думка, 1992. — 164 с. — Библиогр.: с. 156–161.

9. Турскова Т. А. Новый справочник символов и знаков / Т. А. Турскова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. — 800 с.

10. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов / Е. Я. Шейнина. — М.: ООО “Изд-во АСТ”, Харьков: ООО “Торсинг”, 2002. — 592 с.

ВЕРБАЛЬНІ ТА АКЦІОНАЛЬНІ СИМВОЛИ “ВОГОНЬ” І “ПІЧ” В ОБРЯДІ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

В статті розглядається вогонь, як акціональний і предметний символ в обряді народження дитини. Основні функції вогню у цьому обряді — захисна й очисна. Таку ж роль відіграють похідні символи: піч, вугілля, червона тканина.

Ключові слова: вогонь, піч, Сонце, Місяць, Зоря.

The symbolism of fire in the custom of child birth is being viewed in the article. The author analyzes symbolic actions with fire (action symbolism), objects which pursue the defense function of fire (red material, coal etc).

Key words: fire, stove, the Sun, the Moon, the Sunrise.

У міфологічній свідомості наших предків існували чіткі паралелі між космогонією (творенням, “народженням” Всесвіту), тобто початком життя в природі, і початком людського життя. “Космогонічний міф, — пише М. Еліаде, — служить зразковою моделлю для всіх видів “діяння”. Ніщо краще не забезпечує успіху в творенні та творчості (будь то селище, дім чи дитина), ніж копіювання космогонічного “творіння” [16, 16]. На таку символічну спільність вказували І. Нечуй-Левицький [9], М. Максимович [7], С. Килимник [5].

І. Нечуй-Левицький так пояснює зв’язок народження Всесвіту і людини: “На думку про сотворіння людського тіла з дерева, а людської душі з огню навело людей небесне з’явище грому і блискавки в літніх хмарах, звідкіль розвивається початок життя в природі, де в небесному мировому дереві життя, в хмарах запалюється свічка мирового життя і божественна іскра — блискавка... Тут ми бачимо ту саму ідею про початок мирового життя, як і про початок людського життя: блискавка б’є в хмару і викресує з неї іскру світового життя” [9: 133].

У космогонічних віруваннях, що закарбовані в колядках і щедрівках, відбулося уявлення давніх людей про початок Світу як першошлюб Сонця й Місяця, Землі й Неба, Води й Вогню. В усіх міфологіях світу при початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму — людини. Саме шлюбіві Води й Вогню присвячено свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

“Отже, дощ, що спадає на землю, — це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Це водночас шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки), після цього вона родить жито-пшеницю і всяку пашницю. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях, обрядовості”, — робить висновок Л. Іванникова (15: 33).

Так, наприклад, у народних віруваннях закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається “запліднення” Землі-матері. У веснянці з Волині співається:

*Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа
Одімкнуті небо, випустити росу, дівоцьку красу [10: 108].*

Творення Всесвіту в уявленні прадавніх людей — це прообраз утворення сім'ї, тобто наявність жіночого і чоловічого начала як єдиного цілого, що не розрізнявалось у міфологічній свідомості (див. дослідження В. Г. Таранця), а пізніше уособлювалося в образах Сонця, Місяця, Зорі, Синього Моря, Дунаю (в текстах це і чоловік, і жінка), від яких тільки й міг народитися і макрокосм, і мікрокосм. Це закріпилося в такому тексті:

*Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синєє Море,
А посеред моря Золотая Іва. — Радуйся!..
Та й урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Камінчик,
Став із того каменя ясен Панич — Сонце. — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Світел — Срібен Камінь,
Стала з того каменя Світла Панна Місяць! — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Пісочок,
Стали із пісочку Дрібні Звіздочки!
Радуйся! Ой радуйся, люде,
Світ Божий засвітився! [8: 4].*

Тексти колядок та щедрівок донесли, мабуть, найдавнішу ідею творення сім'ї за аналогією світотворення, часто з нашаруваннями християнства:

*На горі, на кам'яній, щедрій вечор, добрий вечор!
Влохи куют, церкву будуют, з трьома верхами, з трьома вікнами.
В перім віконці — яснее сонце, в другім віконці — ясний місяченько,*

*В третім віконці — ясній зірки. Ясний місяць — сам господар,
Ясне сонце — господинька, ясній зірки — его дітки [14: 122].*

Весільні обрядові пісні також яскраво ілюструють космогонічні уявлення щодо творення сім'ї:

*... Йде Івасьо до дівки, як ясний місяць до зірки [14: 221];
Слала зоря та до місяця: — Ой місяцю, мій товаришу, не виходь же ти
раній мене, ізійдемо обоє разом, освітимо небо і землю, зрадується
звір у полі і гість у дорозі. Слала Марусенька до Василька:
Ой Васильку, мій суджений, не сади посаду раній мене,
Обсядемо обоє разом, звеселимо два двори разом.... [там само, 236].*

Непослідовність у називанні сонцем/місяцем то жінки, то чоловіка у вищенаведених текстах стає абсолютно зрозумілою і за логікою, і хронологічно, якщо долучити результати наукових етимологічних досліджень. “Назви світлil, — зауважує В. Г. Таранець, — появились пізніше поняття світла взагалі та його назви. Очевидно, що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) являли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле, кожна частина якого могла заміщати іншу” [11: 69–71].

Погляди наших далеких предків на сім'ю як найдавнішу форму спільноти людей закріпилися у мові. “Індоевропейське суспільство, — пише В. Г. Таранець, — характеризувалося зародженням і розвитком таких внутрішніх ланок: сім'я — рід — община — плем'я. Наявність епох матриархату і патріархату привело до зародження родослівних ліній — материнської та батьківської [12: 159]. Розкривши етимологію важливих для нас понять, науковець дійшов висновку, що найдавніше значення лексеми “людина” передбачає такий семантичний розвиток: родина — рід — родити — рости — високий — верх — дерево. “Дослідження свідчать, — пише В. Г. Таранець, — що “сім'я — община — плем'я” були характерними для індоевропейців у давнину та у період після розпаду мови-основи [12: 98]. У індоевропейській словоформі “damater” первісним необхідно вважати значення “земля-мати”, а кореневу частину dama-/deme- можна інтерпретувати як “хазяйка в домі” (пор. з укр. *доматар* зі смислом “хазяїн дому”). “Суфікс -tar, — пише В. Г. Таранець, — мав значення “цілісності” та “двоїстості”, тому словоформа іє. *damater генетично включала в себе поняття “хазяїн/хазяйка дому”. Таким чином, — робить висновок дослідник, — можна прийняти, що іє. *dom- мало значення “сім'я”, в якій основну функцію виконувала жінка. Більше того, розвиток слова зі значенням “мати” передбача-

ється у напрямку: іє.*dama-ter “одна в сім’ї, старша в сім’ї” — *matar “мати” [12: 100].

Відомий український етнограф Хведір Вовк, порівнюючи річний цикл обрядів з родильними, відмітив, що останні “не такі численні та далеко не такі цікаві, як рокові...” [2: 192]. Це пояснюється великою таємницею народження і тим, що вагітну жінку вважали “нечистою”, тобто такою, що мала зв’язок з нечистою силою, яку треба боятися й остерігатися. По-друге, народження дитини передбачало безліч табу як для майбутньої матері, так і для найближчих родичів і до, і після народження дитини.

Однак, незважаючи на велику таємницю народження, обряд на різному рівні описували Д. К. Зеленін, Н. К. Гаврилук, В. Борисенко, О. Кондратович тощо. Проте, в усіх дослідженнях згадується символ вогню. За народними віруваннями “оберігає людину не лише живий вогонь, але і його символи (пізніші за язичницьке божество вогню — О. Я.): хрест, сіль, часник, віск, вуглина... Таку ж символіку має і червоний колір — колір вогню і сонця...” [15: 49].

Простежимо символічне значення вогню самого по собі, а також вогню в печі в усіх його проявах, що має відношення до народження (“творення”) мікрокосму людини й роду в цілому, починаючи з міфології.

“За стародавнім міфом, — пише В. Войтович, — бог-громовержець послав з неба блискавку, запалив нею на землі вогонь і збудував перше вогнище. У тому ж вогні він породив і душу першої людини, призначивши її служити вогнищу, і встановив сімейний союз, домогосподарство і жертвний обряд. Вогнище стало визнаватися сімейним, родовим божеством, що оберігає щастя дому і родичів, верховну владу над якими і господарський нагляд чинив старший у родині” [3: 82].

З трипільських часів сакральним вважалося місце, де зберігався вогонь в печері, а пізніше в печері-хаті. Отже, цілком зрозуміло, що символом материнського начала й непорушності сім’ї у слов’ян була піч. “Піч — наче мати рідна”, — казали в давнину [3: 374].

Важлива роль печі в народних повір’ях і обрядах обумовлена найдавнішим культом вогню і пов’язаного з ним культу предків. В огні (а згодом — на печі) поселяється Дід-домовик, який захищає всю родину від злих сил, хвороб чи лиха. “Вогнищу в печі предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину. У той же час піч — обитель

померлих членів родини. За повір'ям, піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою” [там само].

На етимологічну спорідненість слів “піч” і “печера” вказують різні словники (Старославянський словарь (по рукописам X–XI веков), с. 445; А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, с. 54).

Щодо історії вогню Степан Килимник згадує про стоянки первісних людей — синатропа та неандертальця, де в результаті археологічних розкопок знайшли залишки природного вогню. “Здобувати ж вогонь людина навчилася значно пізніше: є думка, що штучне здобування вогню належить до старої, кам'яної доби; у новій камяній добі (неоліті) вогонь уже використовувався ширше. У кожній печері, пізніше штучній печері-хаті, зберігався вогонь, що носив назву “Очаг”. Очаги в ту пору були священні. Коли очаг погасне — то було велике, не до описання горе, подібне смерті” [56 75].

Цікавими в цьому плані вважаємо етнографічні дослідження. “Вариста українська піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від вхідних дверей і була обернена своїм отвором (*челюстями*) до фасадної стіни (*чільної, входової, передньої*), в якій були вікна... В бідняцьких хатах Полісся та Карпат майже до початку XX ст. побутувала архаїчна форма курної печі (*курянка, піч по-чорному*), дим від якої йшов просто в хату” [20: 136].

Д. К. Зеленін звернув увагу на те, що у східних слов'ян для збереження вогню з лівого боку в печі робилося спеціальне заглиблення — загнета (рос. бабка, бабурка; укр. припічок). В це заглиблення з печі замітають гаряче вугілля, притрушують попелом. Хороша хазяйка завжди дбала про те, щоб вугілля завжди було гаряче і в будь-який час можна було роздути вогонь. У білорусів зафіксована традиція при переїзді у новий дім спочатку вносити туди вогонь “із очага”, а потім вносити увесь скарб [4, 130].

Л. Іванникова, досліджуючи символіку вогню в українців, писала про те, що “переходячи в нову хату, господиня вибирала жар із старої печі, шанобливо звертаючись до вогню, як до предка: “Ходімо, дідуся, на нове місце!” А перенісши його в нову хату, заговорювала:

Огонь-богач, не йди од нас! Хто тебе буде звати — не йди з хати! [15: 45].

Піч для вогню як живої істоти була житлом. Мабуть, саме тому за аналогією (в результаті метонімічного перенесення, що ґрунтується

на просторовій суміжності) піч у фольклорних текстах виступає живою, антропоморфною істотою:

Наша піч теркочет, чогось она хочет... У нашій печі золотії плечі... [14: 171].
Ой піч наша регоче, короваю хоче... [там само];
Наша піч корогодит, на ноженьках ходит... [14: 174].

Д. К. Зеленін виділяє в обряді народження дитини три моменти: саме народження, прилучення до роду та очищення матері, повитухи, дитини. Вважаємо, що правомірним буде й виділення періоду підготовки до “народин”, який пов’язаний з “неписаними правилами і табуаціями” [6: 13]. Вагітній жінці заборонялося дивитися на пожежу (грозу), бо злякавшись і торкнувшись свого тіла, вона могла “передати” дитині червоні плями. В. Борисенко вбчає в цьому табу “пережитки гомеопатичної магії, в основі якої лежить закон подібності, що, власне, було притаманним багатьом народам світу” [1: 101].

Не повинна була майбутня мати лізти в піч чи витрушувати сажу, щоб дитина не мала задуху (ядуху, астму). Цю ж ціль переслідували, забороняючи жінці дмухати на вогонь, роздмухувати жар, примовляючи при цьому: “Фу-у-у”. В іншому випадку, вважалося, що така дія може спровокувати втрату плоду, що може зникнути, як той подих [6: 13–14].

Заборонялося повертати до печі недопечений хліб, бо при пологах дитина повертатиметься назад [там само, 15]. У цьому табу відчувається відгомін вірувань, що піч сама по собі є пограниччям між світами; а через пічну трубу здійснюється зв’язок як із зовнішнім світом, так і з потойбіччям. У міфологічній свідомості закріпилося уявлення, що діти “приходять” у цей світ із потойбіччя, мають прямий зв’язок з померлими предками, тому й потребують очищення (звідси й давня традиція називати новонароджену дитину ім’ям померлого родича). Пригадаймо повість М. В. Гоголя “Вечори на хуторі поблизу Диканьки”. Саме через пічну трубу до хати залітає чорт, що уособлює нечисту силу, і так само з хати вилітає відьма. Текст підтверджує ідею про піч як пограниччя між світами:

Кучерявий піч вимітає, кучерявий в піч заглядає. Пече наша, пече [14: 175].

Не бажано було вагітній жінці з’являтися на похоронах. Коли ж такої участі не можна було уникнути, жінці радили взяти з собою шматок червоної матерії чи стрічки як символ вогню, який перебирав на себе його очищуючу силу, сприяв захисту матері і дитини від негативного впливу як мерця, так і емоцій присутніх [6: 15].

Про те, що під час пологів запалювали свічу, бо свято вірили в магічну силу вогню, писали майже всі дослідники родинної обрядовості.

О. Кондратович наводить текст народної пісні, з якої дізнаємося про те, що вирішальну роль у благополучних пологах відіграла не тільки баба-повитуха, а й свіча, яка палала: *Як мене родила, сім раз замирала,*

*Воскова свіча всю ночку палала. Воскова свіча всю ночку палала
Смертвенная 'вдежа в головках лежала* [6: 22].

Свіча “палала, а не світила, — зауважує дослідниця, — вона вперто боролась за два дорогоцінних життя — матері і дитини” [6: 23].

В. Борисенко описала народні вірування у те, що душу новонародженого прилітають охороняти янголи, і на їх честь три доби на вікні горіла богоявленська свічка. На Херсонщині свічка горіла до хрестин, щоб нехрещену дитину вночі не було підмінено злими духами. “Щоб не була обмінна”, — кажуть старі люди [1: 102].

Після пологів нехрещена дитина абсолютно незахищена від злого, нечистого духу і потребує особливих захисних символічних дій, спрямованих на збереження її життя і здоров'я. Зрозуміло, що ці дії обов'язково мають бути пов'язані з домашнім вогнищем і з піччю. Д. К. Зеленін описує такі дії в обряді українців. Перш за все, новонародженого загортають у стару сорочку батька, якщо народився хлопчик, або сорочку матері, якщо це дівчинка. У рукав цієї сорочки кладуть вузлик з вугіллям, шматочок глини від домашньої печі (печину), шматочок хліба з салом, або замість них — сіль і свічку. Другий вузлик з цими ж предметами кидають на перехресті доріг зі словами: “На тобі, чорте, плату!” [4: 322].

Думка про те, що новонароджена дитина є занадто вразливою, “незахищеною” у цьому світі, виникла дуже давно. Життєвий досвід людей постійно підтверджував це. Саме тому в обряді народин так багато різномірних акціональних символів, спрямованих на захист дитини.

Найсильнішою вважалася захисна сила вогню, тому що в ньому уособлювалось не тільки божество Сонця, а й Місяця і Зорі. Про це переконливо свідчать глибокі етимологічні дослідження В. Г. Таранця, що суттєво впливають навіть на інформацію словників. Дозволимо собі зупинитися на важливих для нашого дослідження висновках науковця. “Очевидно, — пише В. Г. Таранець, — що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) являли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле: нікого немає вище і всі виступають рівноправними. Це був досить да-

лекий час у житті слов'ян, коли у їх свідомості предмети чи явища існували у тернарних опозиціях, які зародилися у час переходу від матриархату до патріархату... Проте з часом серед трійки встановлюється ієрархія залежності, у якій головну роль Господаря чи чоловіка сім'ї виконує Місяць.

Тристоронні відносини вийшли з бінарних, більш давніх, які, як показує фольклорний матеріал, являли собою протиставлення Місяця / Сонця, з одного боку, та Зірок, з іншого. Тут Місяць і Сонце виступають як тотожні у своїх діях, як “очі” одного єства...” [11: 69–70].

В обряді народження дитини Д. К. Зеленін виділяє серед інших таку символічну захисну дію, що допомагає вберегти дитину від хвороб: гола повитуха з головою дитиною на руках обходить навкруги лазні (бані), промовляючи заклинання, щоб ранішня *зоря* забрала у дитини всі можливі хвороби [4: 322]. Такий акціональний символ підтверджує думки В. Г. Таранця про ототожнення в міфологічній свідомості предків божеств світла (пор. “...назви світил появилися пізніше поняття світла взагалі та його назви” [11: 71]).

Ми відносимо цю символічну дію до найдавніших і таких, що пов'язані з вогнем.

Прокоментуємо вислів про жінку, яка шойно народила, наведений О. Кондратович з посиланням на Г. Аркушина: “Впала с печи” [6: 23]. Очевидно, тут породілля порівнюється з горщиком каші, який під час хрестинного обіду обов'язково розбивають, і ця магічна дія символізує оновлення життя [4: 324], а те, що вона впала “с печи”, означає оновлення життя роду.

Піч є важливим предметним символом роду для дитини. Так, наприклад, дитяче місце після пологів в окремих українських селах хоронили під опічком. “Це мало прив'язати дитину до отчої хати, родинного вогнища” [6: 24]. Пізніше хрещена мати клала дитину під піч як символ того, що немовля прийнято у члени роду [4: 323].

Отже, різноаспектний символ вогню (вербальний і акціональний) в обряді народження дитини, виконуючи захисну і очисну функції, перш за все свідчить про тісний зв'язок у міфологічній свідомості предків народження або творення Всесвіту (макрокосму) з народженням дитини (мікрокосму).

По-друге, оберегом був не тільки вогонь, а і піч, вуглина, червоний колір. З останніми пов'язані символічні дії, що виконували і повитуха, і сама жінка до і після пологів.

Символіка вогню в описаному обряді, а також етимологічні та етнографічні дослідження переконливо свідчать, що наші далекі предки уособлювали у вогні божественну силу небесних світил: Сонця, Місяця, Зорі.

1. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Унісерв, 2000. — 191 с.

2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.: іл.

3. Войтович В. М. Українська міфологія. — Вид. 2-е, стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.; іл.

4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К. Д. Цивинной. — М.: Наука, 1991. — 511 с.

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. Кн. II, т. 3: (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). — Факс. вид. — К.: Обереги, 1994. — 528 с.

6. Кондратович О. П. Народина, або Дарована Богом свіча: родильні звичаї Західного Полісся. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — 132 с.

7. Максимович, Михайло. Дні та місяці українського селянина / Пер. з рос. — К.: Обереги, 2002. — 189 с.

8. Небо України. Поетич. антол. / За упоряд. та ред. В. Коломійця. — К.: Укр. письменник, 2001. — Кн. I. — 479 с.

9. Нечуй-Левицький, Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — 2-е вид. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.

10. Сто найвідоміших образів української міфології. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.

11. Таранець В. Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) // Слов'янський збірник. Вип. VI. — Одеса: АстроПринт, 1999. — С. 67–72.

12. Таранець В. Г. Арії. Слов'яни. Руси: походження назв Україна і Русь: Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 296 с.

13. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 256 с.; іл.

14. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. — К.: Наукова думка, 1974. — 782 с.

15. Українські символи (за ред. М. К. Дмитренка). — К.: Народознавство, 1994. — 140 с.

16. Элиаде, Мирча. Тайные общества: Обряды инициации и посвящения / Пер. с франц. — К.: София, М.: Гелиос, 2002. — 352 с.

ДВОМОВНІСТЬ І МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (Оглядовий аналіз)

У статті розглядаються основні напрямки мовної політики, аналізується поняття “державна мова”.

Ключові слова: мовна політика, мовна ситуація, білінгвізм, державна мова.

The article deals with main tendencies of language policy. The term “the state language” is also analyzed.

Key words: language policy, linguistic situation, bilingualism, the state language.

Одним із актуальних і надзвичайно важливих питань в Україні стає вивчення мовної ситуації і розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російською двомовністю. Адже мовне питання є не лише лінгвістичним, а також і соціальним, політичним, культурним.

Мовні ситуації поділяють на одномовні (ендогосні) та багатомовні (екзогосні).

Із багатомовних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або білінгвізм. “ При білінгвізмі дві мови співіснують у межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту ” [12: 177].

Виникає питання про ступінь знання мов при білінгвізмі. Наприклад, у словниках лінгвістичної термінології Ж. Марузо і О. С. Ахманової висловлювалися погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. Але ще А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов, а А. Мартіне називав розуміння білінгвізму як рівне володіння двома мовами “ наївною концепцією ”. Питання про ступінь володіння білінгвами другою мовою слід вважати дуже важливим, воно набуває особливого значення під час трактувань поняття білінгвізму. Так, наприклад В. А. Аврорин вважає, що “двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність

починається тоді, коли ступінь знання другої мови наближається до ступеня знання першої” [1: 148].

Інше визначення двомовності знаходимо у відомій праці У. Вайнрайха “Мовні контакти”: “ Практику почергового користування двома мовами ми будемо називати двомовністю, а осіб, що її здійснюють, — двомовними ” [5: 22].

Схоже визначення, яке, щоправда, виглядає компромісом між традицією радянських учених і зарубіжним досвідом, дає В. Ю. Розенцвейг: “ Під двомовністю, як правило, розуміється володіння двома мовами і регулярне перемикання з однієї на другу в залежності від ситуації спілкування ” [19: 4].

Однак більшість дослідників білінгвізму, в тому числі й український вчений Ю. О. Жлуктенко, вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі.

Білінгвізм є складним та багатограним явищем, яке вивчається в різних аспектах: лінгвістичному, психологічному та соціолінгвістичному. Хоча традиція вивчення двомовності склалася у російському мовознавстві досить давно (праці В. А. Богородицького, Л. В. Щерби), період активного формування теорії білінгвізму припадає на 50–70рр. ХХ століття й простежується у працях О. С. Ахманової, Ю. Д. Дешерієва, Ю. О. Жлуктенка, М. І. Ісаєва, В. Г. Костомарова, К. Х. Ханазарова тощо. Ці дослідження були спрямовані переважно на соціальні та ідеологічні чинники. У зарубіжному мовознавстві такі вчені, як У. Вайнрайх, Е. Хауген, А. Вайс розробляють фундаментальні праці, спираючись на функціональні аспекти цієї проблематики.

Аналізуючи мовну ситуацію в Україні за часів Радянського Союзу, дослідник Олександр Круглов зазначає п’ять головних принципів у лінгвістичній політиці того часу:

- нав’язування російської мови як головної мови науки, освіти через те, що інші мови “заважають” науковому та технічному прогресові;
- підняття статусу російської мови до статусу головної, домінуючої мови чи мов ширшої комунікації в колишньому Радянському Союзі;
- поступова заміна національних мов російською у засобах масової комунікації;
- нав’язування радянського проросійського світогляду;
- усунення будь-яких національних рис, відмінностей і, таким чином, створення нової єдності — радянського народу [13: 150].

Із зміною соціально-політичної ситуації — здобуття незалежності України, надання українській мові статусу єдиної державної мови — зруйнувано існуючий за радянських часів стан диглосії, при якому російській мові відводилася роль “високої” мови, а українській — “низької”.

Термін *мовна політика* набув великої популярності з 20-х рр. ХХ століття у Радянському Союзі. Цим терміном позначалося цілеспрямоване втручання суспільства в стихійний процес мовного розвитку й організоване керування цим процесом.

Мовна політика — “свідомий цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв’язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування” [12: 179].

Мовна політика — один із соціальних факторів, що впливають на функціонування і розвиток мов у суспільстві.

Мовну політику слід розглядати як:

- централізовану і нецентралізовану,
- конструктивну й деструктивну.

Під централізованою політикою слід вважати систему загально-обов’язкових заходів, які проводяться державою. (Наприклад, політика, яка проводилася в СРСР). *А нецентралізованою є політика* місцевих органів влади, що не має обов’язкової сили поза даним регіоном. (Цим ознакам відповідає програма так званої Гаяльської ліги, яка боролася за відродження ірландської мови і перетворення її на національну мову у рамках ірландського національно-визвольного руху).

Конструктивна мовна політика спрямована на розширення функцій мов, сфери їх застосування, їх соціально-комунікативної ролі, на розвиток літературних мов. (Наприклад, Швейцарія, де статус офіційної можуть мати всі мови автохтонного населення). *Деструктивна мовна політика* може ставити за мету не підтримку, а навпаки “придушення” будь-якого проява державності. Прикладом такої мовної політики може бути мовна політика російської імперії кінця ХІХ—початку ХХ століть, яка, за визначенням Л. Масенко, “лишала підкореним народам, особливо братам слов’янам, небагато шансів для збереження своєї національної ідентичності” [15: 5].

Сьогодні ми спостерігаємо, на жаль, відсутність цілеспрямованої та комплексної мовної політики в Україні чи, як слушно зауважив

Р. Кісь, що “відсутність принаймні загальних стратегем такої політики зумовлена значною мірою незрозумінням тієї цілком аксіоматичної й універсальної закономірності, суть якої полягає в тому, що загальний престижний статус мови в суспільстві залежить не тільки від спектру розгорненості її соціальних функцій, але й від загального потенціалу (його потужності, структурної багатоманітності) народу ” [10: 44].

Основою мовної політики незалежної держави є ідея національної єдності. Для України, за Богданом Ажнюком, має три основні виміри:

- українсько-російський;
- наддніпрянсько-галицький;
- українсько-русинський.

I. Це не лише протистояння між окремими людьми (українці–росіяни), але й мільйони білінгвів, які почуваються українцями, хоча належать до російської культури чи до обох культур водночас. Як зауважив французький дослідник Домінік Арель, “ характерною особливістю України є те, що вона поділена на дві, приблизно однакові за чисельністю мовні групи — українськомовних та російськомовних, — причому мова є показником ідентичності ” [4: 101]. Мовні групи не збігаються з етнічними, оскільки значна частина етнічних українців є російськомовними.

За останнім радянським переписом 1989 року 87,8 % українців вважали рідною мовою українську. Це була скоріше емоційна декларація, оскільки на практиці значна частина їх користувалася російською мовою в більшості мовних ситуацій.

Для носіїв українсько-російської ідентичності рідна українська мова становила цінність на символічному рівні, як частина родового минулого. Сучасне анкетування показує, що в новій Україні, незважаючи на важку економічну ситуацію, українську мову сприймають як функціонально перспективну. За даними опитування студентів вищої школи 70 % з них бажають продовжувати своє навчання українською мовою, а 80 % збираються дати своїм дітям українськомовну освіту [7: 84–88].

У сучасній Україні мовна політика має бути орієнтована на користь державної національної ідеї і в той же час не створювати загрози для російського компонента, не позбавляти його можливості зайняти свою функціональну нішу в загальноукраїнському культурному й національному процесі.

II. Основним джерелом суперечностей у мовних стосунках між галичанами й наддніпрянцями залишається питання правопису. Зараз

навні спроби реанімувати елементи довоєнної галицької традиції, що були кодифіковані в харківському правописі 1928 року. У ЗМІ наростає правописна анархія, що не тільки підриває престиж мови, а й здатна призвести до утворення двох автономних її варіантів. Мова з нестабільним правописом не може ефективно виконувати функції державної. Такої ж думки дотримувався І. Огієнко, що вважав за краще мати один недосконалий, але визнаний правопис, ніж декілька досконаліших.

III. Шлях русинства — це пересторога для бажаючих з'ясувати стосунки всередині нації, незважаючи на можливі наслідки. Русинсько-українські уособиці в Словаччині настільки дезорієнтували представників цієї етнокультурної групи, що її члени стали масово переходити в словацький табір. Значно скоротилася сумарна кількість українських і руських шкіл [2: 202–207].

Україні потрібні систематичні, науково зважені заходи мовного планування, в основі якого мають бути принципи соборності (щодо первинних носіїв мови, етнічних українців у різних країнах світу) та державності (щодо всіх громадян України, незалежно від етнічного походження).

28 жовтня 1989 року було прийнято перший в історії України Закон УРСР “ Про мови в Українській РСР”, яким українській мові було надано статус державної. Було ухвалено також одночасно із Законом постанову “ Про порядок введення в дію Закону Української РСР “ Про мови в Українській РСР”, згідно з якою Закон набув чинності 1 січня 1990 року. Інші законодавчі акти деталізували деякі положення Закону, зокрема Закон УРСР “ Про освіту ” (1991, в його редакції від 23 березня 1996 року), “ Декларації прав національностей України ” (від 1 листопада 1991 року), закони України “ Про національні меншини в Україні” (1992), “ Про інформацію ”(від 2 жовтня 1992 року), “ Про телебачення й радіомовлення” (від 21 грудня 1993 року), “ Про кінематографію ”, “ Про видавничу справу”, “Про рекламу”, “Про громадянство ”, “Про місцеве самоврядування в Україні ” (від 27 травня 1997 року) тощо.

Кабінет Міністрів України в 1997 році подав до Верховної Ради України проект Закону про розвиток і застосування мов в Україні, який до цього часу не прийнятий. У ньому мовна політика визначається як політика держави, спрямована на забезпечення належних умов для всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України,

гарантування вільного розвитку та використання мов національних меншин України [9: 3].

У цьому проєкті мовна політика визначається як завдання держави щодо реалізації вимог Конституції України стосовно мов у нашій державі.

Основні напрями мовної політики відображені в Конституції незалежної України, прийнятій 28 червня 1996 року. Зокрема, у статті 10 записано: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин.”

Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка і дала офіційну назву державі. Визначення терміна “державна мова”, якого немає в Конституції 1996 року, подано в “Коментарі до Конституції України”: “Державною мовою прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, обов’язкову для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо” [11: 42]. У проєкті Закону про розвиток і застосування мов в Україні (від 25 січня 1999р.) зазначено, що “державна мова України — мова етнічної більшості українського народу— українська, є обов’язковою для використання в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

Поряд з поняттям державної мови існує не менш важливе поняття рідна мова, адже саме через мову формується ментальність народу як носія певної культури. Це спостереження ми можемо підтвердити влучним словом О. О. Потебні: “народність, тобто те, що робить народ народом, полягає в тому, як виражається” [17: 118].

Сучасний стан з утвердженням державності української мови різними громадянами оцінюється по-різному. Згідно з однією точкою зору, відбувається процес витіснення української мови з різних сфер суспільного життя. Протилежної думки ті, хто вважає, що наявний процес тотальної та примусової українізації. Наприклад, Л. М. Устюгова, порівнюючи матеріали двох міжнародних конгресів: один у Москві, а другий у Києві, стверджує, що проблематика докладів Київського конгресу була пов’язана з політикою та ідеологією, яка характеризується курсом на дерусифікацію [21: 3]. Існує і третя точка зору, автор якої П. Толочко зазначає, що наявність недоліків у впровадженні української мови як державної не заперечується, однак

акцент робиться на тому, що попри це “в реальному житті мовна ситуація не є такою драматичною, як її намагаються змалювати.” Автор цього твердження, констатуєчи “надто повільну переможну ходу української мови в Україні”, наголошує на “незмірному зростанні соціальної престижності української мови”, на тому, що на неї “масово перейшли вузи й школи, радіо і телебачення, значно збільшилась вага україномовних газет, журналів ” [20: 3, 11].

Анатолій Погрібний зауважує, що “світовий досвід підтверджує уникання ситуації, за якої статус державних мов у тій або іншій країні мали б споріднені мови, як-от у випадку з українською та російською, що обидві належать до східнослов'янських. Це — реальний запобіжний засіб супроти витіснення однієї мови іншою, супроти їхнього протистояння” [14: 135].

Лариса Масенко слушно зауважує, що взаємини двох основних мов в Україні “ визначають не гармонійне співіснування і взаємодію, а конфлікт і боротьбу, які триватимуть доти, доки на цій території не переможе одна з них” [15: 5].

Багато дослідників прогнозують розвиток подій в Україні за ірландським сценарієм.

У 1937 році, коли, згідно з новою конституцією, Ірландія офіційно вийшла з-під влади британської корони, ірландська мова стала державною, першою офіційною мовою, а мова колонізаторів — англійців — другою офіційною. Але Богдан Ажнюк зауважує, що “ насправді ж панування англійської мови залишається неподільним, а мова корінного населення близька до загибелі ” [3: 59].

Як відомо, Кабінет міністрів України своєю постановою від 2.10.2003 № 1546 затвердив “ Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004—2010 роки ”.

Нацрада з питань культури і духовності під час засідання, яке відбулося 16 листопада 2006, розглянула і ухвалила Концепцію державної мовної політики в Україні і рекомендувала затвердити її Кабінету міністрів.

Проект Концепції державної мовної політики в Україні розроблено Національною комісією зі зміцнення демократії і затвердження верховенства права. Документ визначає напрями формування і реалізації мовної політики, організаційні і правові механізми вирішення існуючих проблем у цій сфері. Планується, що положення Концепції стануть підставою для вдосконалення чинного і розробки нового законодавства з питань мовної політики.

В. Радчук зазначив, що державі потрібна своя відкрита — а не замаскована — мовна політика (концепція, закон, програми, органи, фонди). Його думка щодо ратифікації Європейської хартії в Україні, де йдеться про розвиток і функціонування мов національних меншин і регіональних мов, така: “приєднання до Хартії — крок зовнішньої політики з тяжкими наслідками для внутрішньої у мовній царині” [18: 8].

На думку В. Іванишина і Я. Радевича-Винницького, держава повинна дбати про те, щоб не виникла невідповідність між декларуванням державності мови і реалізацією цього статусу ” [8: 163].

На жаль, сьогодні відсутні механізми контролю за виконанням Закону про мови і 10 статті Конституції України, а також державної програми захисту української культури, наслідком цього є домінування російської мови в інформаційно-культурному просторі України.

Л. Масенко зазначає, що “у державі європейського зразка всі національні мови рівноправні, але об’єднана державотворча роль належить одній мові, бо саме поняття “єдність” походить від слова “один” [14: 3].

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о проблеме социолингвистики). — Л.: Наука, 1975. — 276 с.

2. Ажнюк Б. Мовна політика і єдність нації // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців/ Відпов. ред. В. Німчук. — К.: Пульсари, 2002. — С. 202–207.

3. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Урок української. — 2004. — № 4. — С. 59–60.

4. Арель Д. Спокуса “націоналізації” Української держави // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 95–102.

5. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние, проблемы исследования. — Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртене, 2000. — 264 с.

6. Верста І. Мікрополе терміна мовна політика // Вісник Львівського університету. — Л.: ЛНУ, 2006. — Вип. 38. — Ч. І. — С. 89–94.

7. Гамали О. Н., Щитова Л. Г. Языковая ситуация и языковая политика в Украине: реальность и перспективы развития // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. — М.: ИЯ РАН, 1996. — С. 72–111.

8. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 218 с.

9. Закон України “Про розвиток і застосування мов”(проект) // Освіта України. — 1999. — 17 лютого. — № 7. — С. 3–7.

10. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Л. : Літопис, 2002. — 303 с.
11. Коментар до Конституції України. — 2-ге вид., випр. і доп. — К., 1998. — 376 с.
12. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К.: Академія, 1999. — 288 с.
13. Круглов О. Виправлення попереднього планування корпусу української мови // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / Відпов. ред. В. Німчук. — К.: Пульсари, 2002. — С. 149–155.
14. Масенко Л. Двоязика небезпека // Урок української. — 2005. — № 3–4. — С. 3–4.
15. Масенко Л. Мова і політика. — К.: Соняшник, 1999. — 98 с.
16. Погрібний А. Г. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... — К.: Просвіта, 2000. — 320 с.
17. Потебня А. А. О национализме // Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992. — 206 с.
18. Радчук В. Свята мова зі сльозами на очах // Урок української. — 2003. — № 1. — С. 5–9.
19. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. — Л.: Наука, 1972. — 80 с.
20. Толочко П. Що або хто загрожує українській мові. — К. : Оріон, 1998. — 48 с.
21. Устюгова Л. М. Книжно-письменные традиции от Нестора до наших дней // Східнослов'янська філологія: Збірник наукових праць. Мовознавство. — Горлівка: Вид-во ГДПІм, 2006. — Вип.8. — С. 3–17.

ПІШОВ З ЖИТТЯ ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ КАРПЕНКО

На 81-му році пішов з життя відомий вчений, заслужений діяч науки та культури України, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова **Юрій Олександрович Карпенко**.

Усе своє життя він присвятив служінню науці і вихованню наукових та педагогічних кадрів.

Ю. О. Карпенко після закінчення Львівського університету імені Івана Франка, аспірантури при кафедрі української мови Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича 1955 року, відразу захистив кандидатську дисертацію, а в 1967 році захистив докторську дисертацію. З 1969 року працював в Одеському університеті ім. І. І. Мечникова, очолюючи спочатку кафедру загального мовознавства, з 1979 року — кафедру російської мови, а з 1992 до 2002 року — кафедру української мови. За великі наукові здобутки він був удостоєний високо-

го звання члена-кореспондента НАН України, заслуженого діяча науки та культури України.

Ю. О. Карпенко — знаний насамперед як вчений-ономаст, керівник Одеської ономастичної школи не тільки в Україні, а й за її межами. Ю. О. Карпенко брав активну участь у науковому житті України: він був членом Міжнародної ономастичної комісії, членом славістичної асоціації, активним учасником міжнародних конференцій, славістичних з'їздів, конгресів українців.

Усі пам'ятатимуть його як справжнього вченого, мудрого наставника і щирого співрозмовника.

Кафедра української мови, філологічний факультет сумують з приводу втрати свого колеги і висловлюють співчуття рідним та близьким Юрія Олександровича Карпенка.

Він залишив по собі добру пам'ять. Колеги, студенти завжди згадуватимуть його з великою шаную і любов'ю.

НАШІ АВТОРИ

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Босва Евеліна Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Велика Анастасія Олександрівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Гнатюк Любомира — кандидат філологічних наук, викладач Вищої школи інформатики та управління у Перемишлі (Польща)

Григоренко Михайло Вікторович — аспірант кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Красножен Сергій Анатолійович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Немировська Олександра Федорівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Панасенко Тетяна Антонівна — аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Рогальська-Якубова Інна Іванівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету

Романченко Алла Петрівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Сікорська Ольга Олександрівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету

Форманова Світлана Вікторівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Хрустик Надія Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Шаніна Ольга Сергіївна — викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету

Яковлева Ольга Василівна — доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Бондар О. І.

Етапи становлення функціонально-семантичних зон
темпоральності в українській мові 3

Романченко А. П.

Функції квантитативної нерівності та адеквативності в сучасній
українській мові 17

Сікорська О. О.

Функціональна взаємодія категорій потенційності при вираженні
модальних відношень 27

Гнатюк Любомира

Таксономія прагматичних типів речень-висловлень в умовах
міжособистісної комунікації 33

Красножєн С. А.

Поняття функції, суб'єкт і предикат, тема й рема
в їх відношеннях 42

Шаніна О. С.

Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки лікаря 50

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СТИЛІСТИКА. СЛОВОТВІР

Босва Е. В.

Специфіка антропонімікону роману Юрія Щербака “Причини
і наслідки” 57

Григоренко М. В.

До типології запозичень в українській мові 65

Немировська О. Ф.

Домінанта дороги в жанрі історичної прози (на матеріалі повісті
Осипа Назарука “Роксоляна”) 70

Форманова С. В.
Історія походження української інвективи 79

Хрустик Н. М.
Проблеми морфемного членування абревіатур та похідних
від них слів 89

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Панасенко Т. А.
Класифікація загадок в українській мові 95

Рогальська-Якубова І. І.
Концепти “хвойні дерева” в українській поетичній мовній
картині світу 103

Яковлева О. В.
Вербальні та акціональні символи “вогонь” і “піч” в обряді
народження дитини 112

Велика А. О.
Двомовність і мовна політика в Україні (Оглядовий аналіз) 121

Хроніка 130

Наші автори 131

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 19

Збірник наукових праць

Відповідальний редактор **О. І. Бондар**

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Редактор *Н. Я. Рихтік*

Технічний редактор *М. М. Бушин*

Підписано до друку 19.10.2010. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Newton». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,91.
Тираж 300 прим. Зам. № 504.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21.
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

Записки з українського мовознавства : Вип. 19 : 3б. наук.
3-324 праць = Opera in linguistica ukrainiana : Fascicullum 19 / Відп.
ред. О. І. Бондар. — Одеса : Астропринт, 2010. — 136 с.

ББК 81.031.4я5
УДК 81.161.2(051)